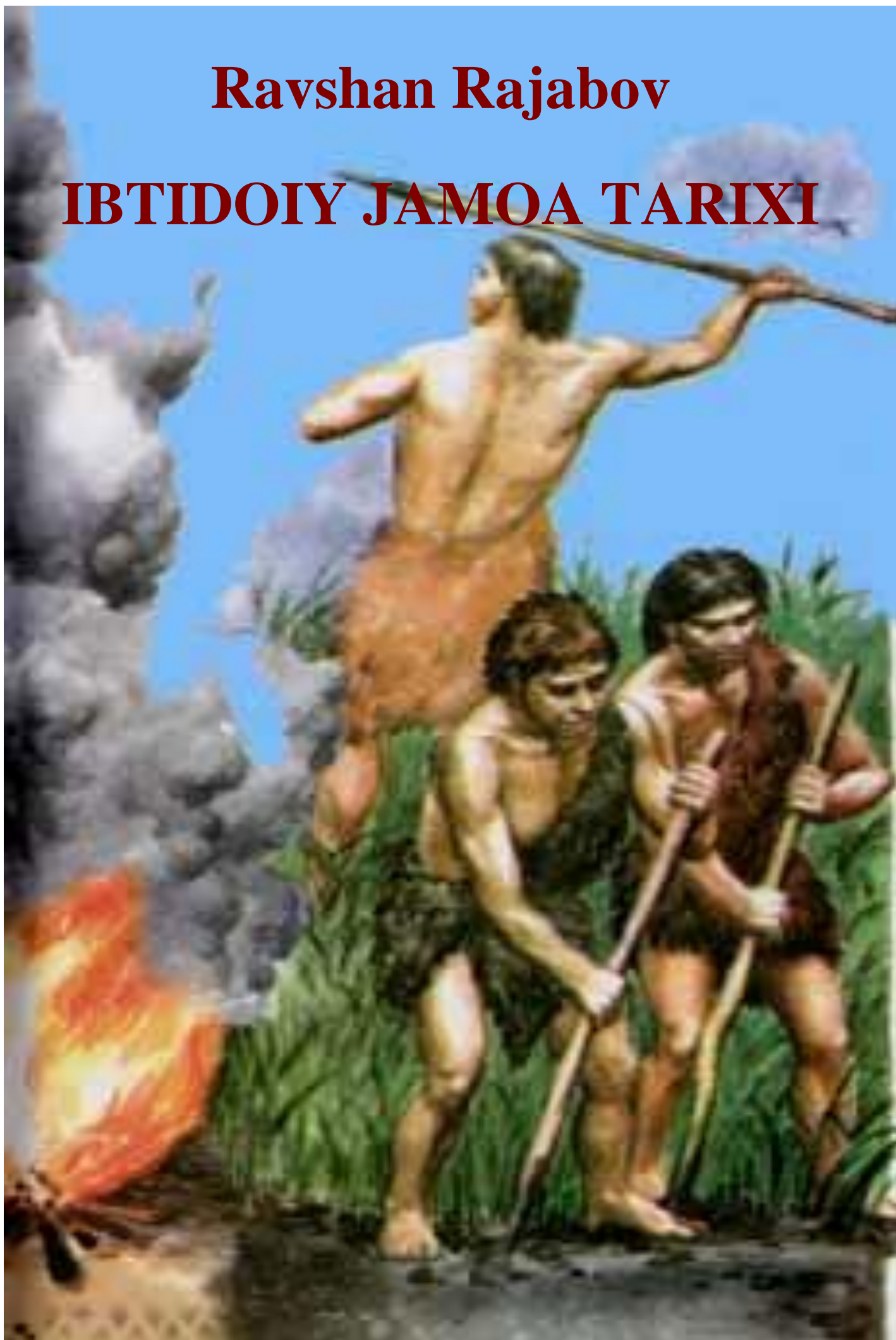

Ravshan Rajabov

IBTIDOIY JAMOA TARIXI

Ravshan Rajabov

Ibtidoiy jamoa tarixi

**O`zbekiston Respublikasi Oliy va o`rta maxsus ta`lim
vazirligi tomonidan 5110600 - Tarix o`qitish metodikasi ta`lim
yo`nalishi talabalari (o`quvchilari) uchun o`quv qo`llanma sifatida
tavsiya etilgan**

Ushbu o`quv qo`llanma Tarix fakulteti Tarix o`qitish metodikasi ta`lim yo`nalishi 1 kurs talabalari uchun qadimgi dunyo tarixining ibtidoiy jamoa davri bo`limini o`rganish uchun o`quv qo`llanma sifatida tayyorlangan. Qo`llanmada odamning kelib chiqishi va evolyutsiyasi jarayoni hamda ibtidoiy jamoaning asosiy bosqichlari, ibtidoiy madaniyat ko`rib chiqiladi. **Tarixgacha bo`lgan antropoidlarning tadqiqotini zamonaviy paleoantropologik va arxeologik usullari oddiy va tushunarli tilda tushuntiriladi.** Talabalar uchun seminar mashg`ulotlariga tayyorlanish uchun uslubiy maslahatlar va bo`limni o`rganish uchun mustaqil topshiriqlar va zaruriy adabiyotlar tavsiya etilgan.

Taqrizchilar: tarix fanlari nomzodi, dotsent Sirojiddin G`iyosov
tarix fanlari nomzodi, dotsent Jumaboy Nurullayev

Kirish

Ibtidoiy jamoa tarixiga kirish

1. Ibtidoiy jamoa tarixi predmeti va uni o`rganish manbalari

1. *Ibtidoiy jamoa tarixi predmeti.*
2. *Tarixiy manba tushunchasi.*
3. *Ibtidoiy jamoa tarixini o`rganish manbalari.*

1. Ibtidoiy jamoa tarixi predmeti. Yerda odamning paydo bo`lishidan ilk sinfiy jamiyat va davlat shakllanishigacha bo`lgan uzoq vaqtni o`z ichiga oladigan davr ibtidoiy jamoa tarixi predmeti hisoblanadi. Turli mamlakat olimlari bu davrni ibtidoiy jamoa, eng qadimgi jamiyat, davlatgacha bo`lgan jamiyat deb ataydilar. Bu davr insoniyat tarixining tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Lekin u o`ziga xos xususiyatlarga ega. Ibtidoiy jamoa tarixi asosan etnologiya, arxeologiya va paleoantropologiya fanlari ma`lumotlari asosida shakllantirilgan fandır.

Ibtidoiy jamoa tarixining nomlanishida ham turli fikrlar mavjud. Ba`zilarda fanda qo`llaniladigan “tarixgacha bo`lgan davr”, “tarix arafasi”, “tarixdan oldingi davr” nomlariga turlicha qarashlar mavjud. Ibtidoiy jamoa tarixini o`rganishning ahamiyati shundaki, insoniyat hayotining ko`pgina hodisalari, jumladan, hozirgi hayot asoslari eng qadimgi davrda paydo bo`ldi.

Ibtidoiy jamoa tarixini aniq qayta tiklash insoniyat tarixiy taraqqiyotining juda murakkab bo`lgan bosqichi hisoblanadi. Insoniyat taraqqiyotining ilk bosqichi bo`lgan ibtidoiy jamoa tuzumi yerda odamning paydo bo`lishidan ilk sinfiy jamiyat va davlatlar paydo bo`lishigacha bo`lgan uzoq vaqtni qamrab oladi. Insoniyat mavjudligining ana shu bosqichi ibtidoiy jamoa tarixining predmeti hisoblanadi.

Insoniyat hayotidagi keyingi ko`pchilik voqealar, shu jumladan, zamonaviy hayot eng qadimgi ibtidoiy jamiyatdagi jarayonlar asosida rivojlandi. Turar-joy, dehqonchilik va chorvachilik, ijtimoiy mehnat taqsimoti, nikoh va oila, axloq va yurish-turish, yozuv, tabiiy bilimlar, san`at va diniy e`tiqodlar–ulardan ayrimlari aynan ibtidoiy davrda shakllandi.

Moddiy madaniyatning qator unsurlari evolyutsiyasi, ijtimoiy normalar va mafkuraviy qarashlarni to`g`ri tahlil qilish uchun, zaruriy bo`lgan manbalarga

murojaat qilishga to'g'ri keladi. Bu manbalar juda xilma-xil bo'lib, bu davr haqida atroflicha bilim hosil qilishga imkon beradi. Hozirgi davrda bu fan bo'yicha to'plangan manbalarning ilmiy-mantiqiy, nazariy va amaliy, bir-biri bilan aloqadorlikda tahlil qilish ilmiy jihatdan qimmatli xulosalar chiqarishga yordam beradi. Ibtidoiy jamoa tarixi fanini o'rganishning ahamiyatli tomoni ham shundadir.

Hozirgi vaqtda Osiyo, Afrika, Lotin Amerikasi, Okeaniya va Avstraliyaning ichki hududlarida ayrim xalqlar yaqin vaqtlargacha ibtidoiy jamoa tuzumining turli bosqichlarida turgan edi yoki bu jarayon hozirgi kunda ham davom etmoqda. Ibtidoiy davr insoniyat tarixining eng uzoq davom etgan davri bo'lib, million yildan ko'proq vaqtni o'z ichiga oladi. Hozirgi vaqtda ko'pgina olimlar, eng qadimgi odam 1,5-1 mln yil oldin paydo bo'lgan deb aytsalar, ba'zilar 2,5 mln yil oldin paydo bo'lgan deb hisoblaydilar. Ammo bu oxirgi raqam emas. XX asrning so'nggi yillaridagi ilmiy kashfiyotlar bu sanani uzaytirishi mumkin. Buning uchun ushbu yo'nalishda ilmiy tadqiqot ishlarini yanada kengaytirish zaruriyati mavjud.

Ibtidoiy tarixning eng yuqori chegarasi turli qit'alarda so'nggi 5 ming yillikka borib taqaladi. Osiyo va Afrika mamlakatlarida er.avv. IV-III ming yilliklar oralig'ida, Amerikada er.avv. I ming yillikda, o'zbekistonning boshqa hududlarida yanada kechroq shakllandi.

Ibtidoiy davr tarixini davrlashtirish bo'yicha maxsus va umumiy (tarixiy) davrlashtirish bo'yicha bir necha yonma-yon turadigan yo'nalishlar mavjud. Maxsus davrlashtirishning eng muhimi-bu ilk odamlar o'z ehtiyojini qondirish uchun foydalangan xomashyo turlari va mehnat qurollari tayyorlash texnikasiga asoslangan arxeologik davrlashtirishdir. Fanda ilk bor qadimgi Xitoy faylasuflari eng qadimgi tarixni uch asrga: tosh, jez va temir asrlariga bo'lgan edilar. Qadimgi Xitoy faylasuflarining bu xulosalari XIX-XX asr boshlarida fanda to'plangan boy ilmiy ma'lumotlarga asoslanib, yana bir bor o'z isbotini topdi. Tosh, jez va temir asrlari fanda mustahkam o'rnashib qoldi.

Arxeologik davrlashtirish ibtidoiy davr tarixining mutlaq va nisbiy xronologiyasi bo'yicha keng imkoniyatlarni ochadi. Arxeologik davrlarni Yer tarixining geologik davrlari bilan moslashtirish muhim ahamiyatga ega. Odamning mavjudlik vaqti to'rtlamchi geologik davrga to'g'ri keladi. Uni fanda ikki davrga:

muzlikdan oldin (pleystosen) va muzlikdan keyingi (golotsen) davrga bo'lish qabul qilingan. Ilmiy tadqiqotlar natijasida muzliklarning to'rt marta bostirib kelishi va chekinishi aniqlangan. Arxeologik jihatdan pleystosen paleolitga va to'la mezolitga to'g'ri keladi. Neolit golosen vaqtiga mos keladi.

Ibtidoiy tarixni paleoantropologik davrlashtirish insonning biologik evolyutsiyasi mezonlariga asoslanadi. Bu eng qadimgi (arxantrop), qadimgi (paleoantrop) va zamonaviy odam qazilmasi (neoantrop)ning yashagan davrlarini ajratishdir.

Insoniyatning eng qadimgi davrini umumiy tarixiy davrlashtirish **keyingi** yuz yildan ko'proq vaqtda etnik-etnografik va arxeologik ma'lumotlar asosida davom etmoqda.

Bu yo'nalishda amerikalik etnolog I.G.Morgan (**XIX asr boshlari**) ilk bor ilmiy-amaliy tadqiqot ishini amalga oshirdi. U XVIII asrda qabul qilingan tarixiy jarayonni yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiyaga bo'linishiga, ishlab chiqarish kuchlarining ("hayot uchun ishlab chiqarish vositalari") rivojlanish darajasi mezonlariga asoslanib, yuqorida aytilgan har bir davrni quyi, o'rta va oliy bosqichga bo'ldi. Yovvoyilikning quyi bosqichi odamda nutq-so'zlashuvning paydo bo'lishi bilan boshlanadi degan tushuncha shakllandi. O'rta bosqich - baliqchilikning paydo bo'lishi va olovdan foydalanishdan, oliy bosqich - o'q-yoyning kashf etilishidan boshlanadi. Varvarlikning quyi bosqichiga o'tish kulolchilikning tarqalishi bilan, o'rta-dehqonchilik va chorvachilikning o'zlashtirilishi, oliy - temirni tadbiq etish bilan boshlanadi.

Bu davrlashtirish tarix fani bo'yicha bir qancha tadqiqotlar olib borgan F.Engels tomonidan o'zlashtirilib, ilmiy-nazariy **jihatdan** qayta ko'rila boshlandi. F.Engels **L.Morganning** davrlashtirishini umumlashtirdi: yovvoyilik davrini – o'zlashtiruvchi, varvarlik davrini – ishlab chiqaruvchi xo'jalik davri deb, ibtidoiy jamoa tarixining o'ziga xos boshlang'ich vaqtini, ya'ni yovvoyilikning quyi bosqichini "odamlar podasi" davri deb nomladi. Ibtidoiy jamoaning rivojlanishidagi asosiy bosqichlarida taqsimot va mulkchilik munosabatlaridagi muhim o'zgarishlar ibtidoiy iqtisodni o'rganish asosida belgilandi.

Ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirishda, ko'pgina olimlar, uni to'rt bosqichga bo'ladilar: jamoa arafasi (ibtidoiy odam podasi), ilk ibtidoiy va so'nggi ibtidoiy, ibtidoiy qo'shni (dehqon jamoasi arafasi) jamoalar. Ibtidoiy jamoa tarixini umumiy davrlashtirishga qarab, tarixchilar egalitar va stratifikatsiyalangan yoki toifaviy jamiyatlarni belgilaydilar. Egalitar (jamoada birdamligi) jamiyatlar ibtidoiy jamoada davri jamiyatlariga, stratifikatsiyalangan jamiyatlar sinflarning shakllanish davri jamiyatlariga mos keladi. Ibtidoiy jamoada tarixi jamoada arafasi (ibtidoiy odam podasi, antroposotsiogenez)dan boshlanadi. Bu davr maqsadli mehnat faoliyatining yuzaga kelishi, hozircha mo'rt ishlab chiqarish jamoasini tashkil qilgan eng qadimgi odam- arxantropning paydo bo'lishi bilan belgilanadi.

Bu davrning asosiy mazmuni – mehnat faoliyati jarayonida odamsimon maymunlar to'dasi va ilk odamsimonlardan meros bo'lib qolgan hayvoniy qoldiqlarni bartaraf qilish, ijtimoiy aloqalarni yuzaga keltirish va mustahkamlash, shu bilan birga odamning o'zida biologik rivojlanishning tugallanishi edi.

Bu davrning xronologik chegarasi va davrlashtirish anchagina munozarali. Uning quyi chegarasini belgilashda odam oldi va haqiqiy odam o'rtasidagi farqlar bo'yicha qarashlar bir-biridan farq qiladi. Davrning yuqori chegarasi o'rta paleolit vaqti va paleoantrop har xil tahlil qilinadi. Yaqin kunlargacha olimlar, bu davrni jamoada arafasi deb tushundilar va unda jamoada tuzumining belgilarini ko'rmadilar. Keyingi 50 yil ichida juda ko'p manzilgohlar, mehnat qurollari va boshqa arxeologik daliliy ashyolarning topilishi bu davr xronologiyasini qayta tuzishga asos bo'ladi. Yangi topilmalar o'sha vaqtdayoq jamoaning sun'iy turar-joylari paydo bo'lgani, ibtidoiy odam to'dalarining ilk jamoalarga uyushganining aniq belgilari yuzaga kelganidan dalolat beradi. Ilgari fanda bu jarayon faqat yuqori (so'nggi) paleolitning kirishi bilan belgilanar edi. Bu jamoada arafasi davrining yuqori chegarasini o'rta paleolit va paleoantrop vaqti deb tushurishni talab qiladi. Lekin bu vaqtda paleoantropning biologik qiyofasining o'zgarishi hali davom etmoqda edi.

Ibtidoiy jamoada davri ijtimoiy tashkilotning tartibga solingan shakllari urug' va urug' jamoasining paydo bo'lishi bilan boshlandi. Aynan shu ijtimoiylashuv jarayonida ibtidoiy jamoada tuzumining asosiy belgilari bo'lgan ishlab chiqarish va iste'molda u yoki bu darajada qat'iy jamoachilik, umumiy mulk hamda teng taqsimot

ko'rinadi. Bu belgilar ilk ibtidoiy jamoa bosqichida o'zining yaqqol ifodasini topdi. So'nggi ibtidoiy jamoa bosqichida ular hukmron o'rin tutmasada, lekin saqlanib qoldi. Davrning quyi chegarasi o'rta paleolit (paleoantroplar vaqti) yoki yuqori paleolit (neoantroplar vaqti), yuqori chegarasi – qoidaga ko'ra, neolit deb hisoblanadi.

Agarda jamoa arafasi davri shakllanish vaqti bo'lsa, ibtidoiy jamoa davri – yetuklik vaqti, sinflarning shakllanish davri – ibtidoiy jamoaning yemirilish vaqti. Bu so'nggi davr hamma joyda xo'jalik faoliyatining barcha sohalarini rivojlanishi va ortiqcha mahsulotning o'sishi bilan belgilanadi. Jamoaning umumiy mulki alohida uy xo'jaliklarining xususiylashtirilgan mulki bilan siqib chiqarila boshlandi. Mahsulotning teng taqsimoti mehnat bilan siqib chiqarila boshlanib, urug'-jamoalar aloqalari uzilib, qo'shni jamoaning ibtidoiy ilk shakliga o'ta boshladi.

O'zgaralar mehnatidan foydalanishning boshlang'ich shakllari paydo bo'lib, ortiqcha mahsulot qo'shimcha qiymatga aylana bordi. Natijada yangi ijtimoiy-iqtisodiy voqelik: xususiy mulk, ijtimoiy sinf va davlatchilikning paydo bo'lish jarayoni yuz beradi. Davrning quyi chegarasi rivojlanayotgan jamiyatlarda so'nggi neolitda, unchalik rivojlanmagan jamiyatlarda esa metall davriga to'g'ri keladi. Yuqori chegara – sinfiy jamiyat va davlatlarning paydo bo'lishi, ilg'or jamiyatlarda esa hozirgi vaqtgacha davom etmoqda.

2. Tarixiy manba tushunchasi. Ibtidoiy jamoa tarixini o'rganish xilma-xil manbalar asosida amalga oshiriladi. Manbaning ilmiy-nazariy tavsifi qanday?

Manbalar ustida ishlash natijasida maxsus manbashunoslik fani shakllandi. Tarixiy manba tushunchasini nazariy jihatdan tavsiflagan olim L.Danilevskiy hisoblanadi. Nazariy bilishga ko'ra, “manba”ning empirik ma'lumot bilan bizni hissiy qabul qilishimiz mumkin bo'lgan har qanday ma'lumot bo'lishi mumkin. Ilmiy-empirik ma'noda u o'zi uchun emas, balki uning yaqin vositasi bilan boshqa ob'yekt to'g'risida bilim olinadigan har qanday mavjud ob'yekt manba deb atalishi mumkin. Tarix fani sohasida taklif etilayotgan bu tushuncha ob'yektning mavjudligi va uning boshqa ob'yektni o'rganish uchun yaroqliligi tushunchasi kiritiladi. Aslida, tarix fani bilan shug'ullanadigan har qanday tadqiqotchi uchun bunday ob'yekt, uning ongidagi “ma'lumot” sifatida tasavvur qilinadi. Tadqiqotchi nafaqat uni o'z

tushunchasi deb tan olib qolmaydi, balki uning mazmuniga amalda mavjudlikni ko`radi. Aks holda, manba tadqiqotchining hissiy qabul qiladigan ob`yekti bo`lmay qolishi mumkin. Manbalar asosida bu ob`yekt voqelikni bilishi imkoni mavjud bo`lmaydi. Chunki har qanday tarixiy tadqiqot ma`lum manba bo`yicha voqelikning bilish maqsadini qo`yadi.

Shu bilan birga, bu ob`yekt boshqa ob`yektni bilish uchun qay darajada yaroqli vosita bo`lish bilan manbaga aylanadi. Demak, har qanday mavjud ma`lum ob`yekt boshqa ob`yektni bilish uchun tarixiy manba deb aytishga asos bo`ladi. Tarixiy manba va tarixiy dalil o`rtasidagi farq shundaki, agar tarixiy dalil tushunchasiga yakkaalikning moddiy muhitga ta`siri tushunchasi kiritilsa, shunda har qanday tarixiy manbani tarixiy dalil deyish mumkin. Lekin tarixchi bunday dalillardan boshqa dalilni bilish uchun manba sifatida foydalanadi. Tarix fani uchun manba deb har qanday mavjud ob`yekt uning o`zi uchun emas, boshqa ob`yekt to`g`risida ma`lumot beradigan, dalil to`g`risida bilim olish uchun bu ob`yektni tarixiy manba deb aytish mumkin. Tarixiy manba keng ma`noda inson ijodiyoti natijasidir. Ko`p hollarda manba muallifi noma`lum bo`ladi. Agar manba bir guruh odamlar tomonidan yaratilsa, bu ijod "ommaviy" nomini oladi (misol uchun, til, xalq qo`shiqlari va dostonlar).

Tarixiy manbalarni tadqiqot maqsadlariga ko`ra, turlicha tizimlashtirish mumkin. Ulardan eng umumiy tarixiy manbalarning tarixiy bilim uchun ahamiyatini belgilashdan iborat. Shunday ma`noda manbalarni ularning qimmatini darajasi bo`yicha yoki ma`lum bir xil tarixiy dalillar o`rganiladi. Shu asosda, ularning qimmatli mazmunini tavsiflaydigan manbalarning darajasi bo`yicha osongina farqlash mumkin.

Manbalarni ularning eng asosiy turlari bo`yicha guruhlashtirishda manbashunoslik metodologiyasining asosiy vazifasidan kelib chiqiladi. Manbashunoslik metodologiyasining asosiy vazifasi manbada ma`lum bo`lgan o`sha dalil haqiqatdan ham mavjud bo`lganini, uning tarixiy voqelikni bilish uchun ahamiyatini manba sifatida bilish qimmatini aniqlashdir.

Tarixchi manbalar asosida o`tmish voqelik to`g`risida fikr yuritganda, manbaning ichki mazmuni to`g`risida o`zining hissiyoti qabul qilgan moddiy obraz

asosida xulosa qiladi. Bu holatda tarixchi manbalarning barcha obrazlari ham o'rganilayotgan dalilning borligi to'g'risida bir xil taassurot qoldirmasligini his qiladi. U manbalarning moddiy obrazlarini qay miqdorda yaroqligiga qarab farqlashi mumkin. Shunday manbalarni ko'rsatish mumkinki, tarixchi ularni hissiy qabul qilishda ular aks etadigan dalillarning bevosita borligini boshqalardan ko'ra yaxshi his qiladi. Misol uchun, tarixchi biror-bir podshoning sog'onasida, uning o'ligini barcha detallarida o'zi ko'rishi, boshqalarning bu sog'ona tasvirini o'qigandan ko'ra yaxshiroq tasavvur qiladi. Manbaning moddiy shaklini uning qoldiqlarida, misol uchun, ranglar yoki tovushlarda ifodalaydigan manbani qabul qilishda, tarixchi dalilning o'zini qabul qilganidek, faqat manbaning o'zinigina emas, balki manba haqida tasavvurni his qilishi mumkin edi.

U manbani o'rganishga kirishib, dalilga tegishli yaxlit hissiy obrazni u yoki bu darajada boshdan kechiradi. Tarixchi qandaydir ramziy belgilar (ko'pincha yozma) bilan ifodalangan manbani, borliq shaklidagi manbani qabul qilishda, bu dalilning u yoki bu darajada saqlangan obrazini qabul qilmaydi. Mavjud dalilni moddiy shaklda aks ettiradigan belgilar asosida tarixchi mavjud dalilni ilmiy tadqiq qilish uchun o'zida obraz yaratilishi lozim.

Yuqoridagilarga asoslanib, manbalarni ikki guruhga: tasvirlovchi va belgilovchi dalillarga bo'lish mumkin. Manbalarni shunday asosda, ya'ni ularni empirik buyum yodgorliklari, so'z va yozma yodgorliklarga bo'lish mumkin. Ular tashqi ko'rinishi bilan bir-biridan farq qiladi. Dalilni ifodalaydigan manbalar buyum yodgorliklarining manbalari bilan, belgilaydigan dalil so'z va yozma yodgorliklar bilan mos keladi. Shunday manbalar borki, unda har ikki holat qo'shiladi (misol uchun, Qadimgi Misrdagi Karnak ibodatxonasi yozuvlari).

Mavjud adabiyotda manbalarning bo'linishi zaif asoslangan. Tarixchilar manbalarni faqatgina ashyoviy va yozma yoki "yozma bo'lmagan va yozma" manbalarga bo'lish bilan cheklanadilar. Tadqiqotchi Berngeym uni "sof tashqi" deb ataydi. Metodologlar Langlua va Senobos: "Hujjatlar (manbalar)ning ikki xil ko'rinishini farqlash mumkin. Ba'zida sobiq dalil moddiy iz (ulkan inshoot yasalgan buyum) qoldiradi, ba'zida dalilning izi psixologik tartibda bo'ladi. U yozuvda yoki yozma xabarda o'z ifodasini topadi.". Ular birinchi ko'rinishdagi "hujjatlarni"

moddiy tasviriy hujjatlar deb, ikkinchi ko`rinishdagilarni esa “ramziy” deb aniqroq fikrlaydilar.

Dalillarni tasvirleydigan ba`zi manbalarni qabul qilishda tarixchi boshqalardan ko`ra dalil to`g`risida bevosita bilim oladi. Dalilni tasvirlovchi manba va uning qoldig`i (misol uchun, sog`ona va boshqalar) tarixchi uchun dalilni tasvirleydigan, lekin u to`g`risida afsona ko`rinishidagi (misol uchun, o`sha sog`onani tasvirleydigan rasm ko`rinishida) manbadan ko`ra qimmatliroq bo`ladi. Dalilni bildiradigan boshqa manbalar to`g`risida ham shunday deyish mumkin. Ularning orasida qoldiqlar deb aytish mumkin bo`lganlari bor. Misol uchun, huquqiy akt, xalqaro traktat va dalil to`g`risida hikoya qiladigan hech bo`lmaganda o`sha huquqiy bitim yoki xalqaro shartnoma to`g`risidagi hikoyani aytish mumkin.

Shu nuqtai-nazardan, manbalarni madaniyat qoldiqlari va tarixiy esdalikka bo`lish mumkin. Madaniyat qoldiqlari - uning avvalgi hayotiyiligini ba`zi qoldiqlari va madaniyat taraqqiyotidagi o`sha davr saqlanishda davom etadi. Chunki ular asrlar davomida to`la moslikda turmaydi. Madaniyatning bunday o`lik qoldiqlariga tilning ba`zi unsurlari, turli o`yinlar, odatlar, axloq qoidalari, rasm-rusumlar, muassasalar va shunga o`xshashlar kiradi.

Madaniyat asarlari- uning qoldiqlari tarixchilar tomonidan ularni o`rganish vaqtigacha saqlanib qolib, ular qachonlardir sobiq madaniyatning natijasi bo`ladi va aynan ular qayta tiklanmaydi. Ulardan nusxa yaratish mumkin. Ammo ular shunday tarzda saqlanib qoladiki, **endi** o`zlaricha yashab, rivojlana olmaydi. Madaniyat asarlariga qadimiyat buyumlari, adabiyot asarlari **va** hujjatlar kiradi. Ularga ijodiyot tarixidagi dalillar qoldig`i, insoniyatning ideallari sifatida qaraladi.

Manbalarni mazmuni bo`yicha ham bo`lish mumkin:

1. Daliliy mazmundagi manbalar.
2. Normativ mazmundagi manbalar.

Daliliy mazmundagi manbalarning o`zini g`oyaviy mazmunli manbalar **va** maishiy mazmundagi manbalarga bo`lish mumkin. Ma`lum vaqtda, ma`lum joyda yashagan odamlarning fikr va his-tuyg`ularini o`rganish uchun ashyo beradigan manbalar g`oyaviy mazmunli manbalar hisoblanadi. Misol uchun, diniy e`tiqod buyumlari, poetik va prozaik adabiyotlar asarlari. Bunday xildagi manbalarni ularga

xos bo'lgan g'oyalar, kechinmalar va ularni aks ettiradigan syujetlarning har xilligiga qarab guruhlashtirish mumkin. Misol uchun, adabiyot asarlarini syujetlar bo'yicha turkumlash va hokazo.

Maishiy mazmundagi manbalarga ma'lum vaqtda ma'lum bir hududda yashagan odamlarning maishiy turmushi mazmuni aks etadi. Misol uchun, maishiy turmush texnikasi, turli xil ish qog'ozlari.

Normativ mazmundagi manbalar o'z navbatida, yana bir necha guruhlariga, aynan sof normativ manbalar va utilitar normativ mazmunli manbalarga bo'linadi. Sof normalar bizning ongimizdagi mutlaq qadriyatlarni belgilash mumkin. Sof normativ xususiyatga ega bo'lgan manbalar mantiqiy va ilmiy normalarning bayonini o'zida aks ettirishi mumkin (mantiqqa yoki boshqa fanlarga oid traktatlar, axloqiy normalar bayoni, misol uchun, qandaydir axloqiy ta'limot, qonunchilik tizimi).

Utilitar-normativ tisdagi manbalar tarkibiga texnika qoidalari kiradi. Misol uchun, she'rlarni yod qilish qoidalari, industrial texnika qoidasi, qonunchilik – huquqiy hujjatlari qoidalari.

Tarixiy manbalar nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Nazariy jihatdan ular tarixiy voqelikni bilish uchun, amalda esa unda harakat qilish, insoniyat madaniy hayotida ishtirok etish muhim va zarurdir.

Tarixiy manbalar anchadan beri mavjud bo'lmagan dalillar to'g'risidagi mulohazalarda muhim ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, tarixiy manbalar asosida buyuk Temur to'g'risida yoki yanada qadimgiroq xorazm, so'g'd va baqtriya yozuvlari to'g'risida so'zlash mumkin.

Tarixiy manbalar bo'lmasa, insoniyat o'tmish tarixini qayta tiklab bo'lmaydi. Chunki insoniyatning o'tmish taraqqiyoti o'zining yaxlitligida hozirgi kunda mavjud emas. U hozirgi kungacha yetib kelgan ayrim izlar, qoldiqlar bo'yicha ma'lum. O'tmish izlari, qoldiqlarini tarixiy manbalarda bevosita tarixiy tadqiqot qilish mumkin. Tarixiy dalil tarixiy manbaning bag'rida yotadi. Manbadagi dalilsiz insoniyat tarixini qayta tiklash mumkin emas. Dalil mavqeini olish uchun u tasdiqlanishi lozim. Tarixiy manba shaklan barqaror bo'lishi natijasida, u uzoq muddat o'rganilishi mumkin. Tadqiqotchi unga bir necha bor qaytishi mumkin.

Barcha manbalar ham tarixiy voqelikni qurish uchun bir xil qimmatga ega bo'lmaydi. Shunga ko'ra, tadqiqotchilar manbalarning ma'lum bir turi o'zini qiziqtirgan dalillarning qurilmasi uchun qanday ahamiyatga egaligi va manbalarning qaysi turi ularga xos xususiyatlarni o'rganish uchun ko'proq yaroqli ekanini aniqlashga urinadi.

Tadqiqotchi tasvirlovchi manbalarga asoslanib, o'z hissiy qabul qilishining ma'lumotlarida dalilning qoldig'ini bevosita sezadi, belgilovchi manbalardan foydalanishda dalil to'g'risidagi o'zining qarashlarini shartli belgilar asosidagina quradi. Tasvirlovchi manbalar begona tafakkur to'g'risida ko'rgazmali tasavvur berishi mumkin. Misol uchun, tarixiy mavzularda yaratilgan rasm-tasvirlar. Mashhur Pompey mozaikasi, Issa yonidagi Doro va Iskandar qo'shinlari o'rtasidagi Arrian tasvirlagan jang tasviri ko'rgazmali tasavvur beradi.

Tasvirlovchi manba ma'lum bir madaniyat yoki dalil to'g'risida uning lahza kesimida tasavvur hosil qiladi. Ashyoviy yodgorlik bizda asosan rasm-kartina tarzida ko'rinadi. Rasm-kartina so'z emas, u bir minutda ko'zdan kechiriladi. Bu lahza ichida ma'lum voqelik vaqt chegarasida emas, bo'shliqda uning unsurlari to'g'risida tarixchiga tushuncha beradi. Ashyoviy manba bu voqelikning evolyutsiyasini, vaqt bo'yicha uning yurishini bera olmaydi.

Demak, voqelikni bilishga tortilgan har qanday tanlab olingan hujjat tarixiy manba deyiladi. O'tmish to'g'risida ma'lumotni o'zida aks ettirgan, ammo tarixchi tomonidan foydalanilmagan hujjat uning uchun manba bo'lib xizmat qilmaydi. Odatda tarixiy manba tushunchasi ostida tarixiy voqelik va jarayonlar to'g'risida ma'lumot beradigan turli xil guvohliklar tushuniladi. Hozirgi kunda tarixchilar aniqrog'i manbalarni shartli ravishda ikki guruhga bo'ladilar: bevosita yoki bilvosita ma'lumotga ega bo'lishi mumkin bo'lgan manbalar. Birinchi guruh manbalariga tangalar, markalar va gerblar; ikkinchi guruhga yilnomalar, xronikalar, kundaliklar va boshqalar kiradi.

Tarixiy o'tmish qanday bo'lishi mumkin? U to'g'risidagi qandaydir ma'lumotlarga ega turli xil axborot vositalari yordamida bilish mumkin. Bu ma'lumotlarni ob'yektlar o'zlarida saqlaydilar. Qaysiki, keyin boshqa ob'yektlar bilan o'zaro aloqa qilish yordamida, o'zaro ta'sir yoki o'zaro harakatni o'zida olib

boradi. Bunday ob`yektlarda saqlanadigan axborot xolisona mavjud bo`ladi, lekin uni ulardan faqat sub`yekt tadqiqotchining tegishli qayta ishlovidan keyin olish mumkin. Bu qayta ishlash o`zida qator tadqiqot bosqichlarini kiritadi va bu bosqichlar qanchalik to`la va puxta bo`lsa, ularning yordami bilan xolisiyroq va ko`p tomonlama tarixiy bilim olish mumkin.

Tarix fani tarixida hozirgacha o`tmish haqida o`zida axborot ob`yektlari mavjud bo`lgan va tarixiy manba nomini olgan ob`yektlar qanday bo`lishi lozim va ularni qayta ishlash bosqichi qanday lozim bo`lishi to`g`risida uzoq bahslar davom etmoqdi. Bu bahs-munozaralar hozir ham davom etmoqda. Bu munozaralarning asosida tarixiy manbalar sifatida faqat yozma hujjatlar va tarixiy o`tmishning boshqa izlari bo`ladimi yoki ularning tarkibiga insoniyat jamiyati tarixiga hamrohlik qilayotgan geografik va biologik hodisalarning ma`lumotlarini keng doirasi ham kiradimi? degan savol yotadi. Nazariy jihatdan mutloq ravshanki, insoniyat tarixi ma`lum bir geografik muhitning ma`lum bir shart-sharoitlarida o`z qismlarini o`ynadi va insoniyat turining biologik dinamikasi insoniyat tarixining ko`pgina voqealarini rekonstruksiya qilish uchun boshqa tarixiy manbalar kabi muhim manba bo`la oladi. Shu sababli, tabiiy tarixiy axborot tarixiy manbami yoki yo`qmi deb munozara qilish foydasiz. Tarixiy manba sifatida tarixiy ma`lumot olish mumkin bo`lgan har qanday ob`yektни tushunish kerak.

Manbalar o`z mazmuniga ko`ra turli xil ahamiyat kasb etadi. U yoki bu darajada umumiy yaxlit guruhga mansub bo`lgan, turli xil tarkibi bilan til ham qoldiq madaniyatlar tarkibiga kiradi. Tilni manba sifatida o`rganish yozma manbada nutqning o`ziga xos yozish uslublari bilan bog`langan. Tarixiy xotiralar tarkibiga kiritiladigan manbalar toifasiga turli mazmunga ega bo`lgan, misol uchun, memuarlarni kiritish mumkin. Ular odamning ichki dunyosi, uning motiv va intilishlari, simpatiya, antipatiyalari, harakat faoliyati, uning atrofidagi odamlar, voqealar to`g`risida tushuncha berishi mumkin.

Manba tarkibiga ko`ra, o`zining torroq mazmuni bilan farq qilishi mumkin. Misol uchun, qator afsunlar, qarg`ishlar, duolar, ularda jo bo`lgan diniy e`tiqodlar, urf-odat, rasm-rusumlarni o`rganishda muhim o`rin tutadi; alohida dostonlar, ertaklar, qissalar, u yoki bu darajada murakkab tarixiy voqealar to`g`risida ma`lumot

beradi (misol uchun, “Shohnoma” dostoni Turon va Eronning bir necha ming yillik tarixini, xilma-xil voqealari to`g`risida ma`lumot beradi). Musiqa asarlari ko`p hollarda chuqur hissiyot-kayfiyatlarni ifodalaydi, boshqa vositalarda bunday “ifodalash” mumkin emas.

Demak, yuqoridagilarga asosan tarixiy manba tarixiy voqelik, tarixiy jarayonni bilish va qurishda muhim o`rin tutadi. Albatta, uni hamma vaqt ham to`la talqin va tanqid qilishga erisha olmaymiz.

Manba inson tafakkurining boy xilma-xil xazinasini o`zida saqlaydi. Bu xazinaning tadqiqi bizning tariximiz, madaniyatimizning eng asosiy belgilari (qadriyatlarini) qayta tiklashga va madaniyatimizning kelajak rivoji uchun vorisiylikni ta`minlashga imkon yaratadi.

Shunday asosda, tarixiy manbalar amaliy jihatdan muhim o`rin tutadi. Uning yordamisiz odam voqelikni boshdan kechirmaydi, o`zligini anglash omilidan mahrum bo`ladi. O`tmish, kecha, bugun va ertani bog`laydigan eng muhim unsurdan mahrum bo`ladi.

**3. Ibtidoiy jamoa tarixini o`rganish manbalari.** Ibtidoiy jamoa tarixini o`rganish uchun gumanitar va tabiiy tarixiy sikllar bo`yicha turli fanlar manba bo`lib xizmat qiladi. Bular sirasiga quyidagi fanlar kiradi:

Arxeologiya – turli davr odamlarining moddiy madaniyat qoldiqlari, ularni topografik kenglik asosida o`rganish asosida, u yoki bu aniq jamiyatlar ichida ijtimoiy munosabatlar va ma`naviy hayotni qayta tiklashga harakat qiladi. Ibtidoiy jamoa tarixini o`rganishda birinchi o`rinni egallaydi. Chunki u bu fan sohasini to`g`ri dalillar bilan ta`minlaydi. Arxeologik topilma madaniyat dinamikasining tashqi shakllari dinamikasini tipologik xillashtirish va stratigrafik qatlam asosida kuzatishga imkon beradi. Bunda ilk shakllar kechkilardan ajratiladi va ulardagi o`zgarishlarning xronologik ketma-ketligi o`rnatiladi. Ana shu asosda insoniyat madaniyati progressi butun ibtidoiy jamiyat tarixi davomida kuzatiladi.

Etnologiya – zamonaviy qoloq jamiyatlar madaniyatining barcha tomonlarini o`rganadi, ibtidoiylikda tarixiy jarayonning o`z kuzatishlari va xulosalarini loyihalashtiradi. Etnologiya fanining metodologik va metodik asoslari-u yoki bu xalqning madaniyati va turmushi, ijtimoiy muassasalari va ijtimoiy tuzilmasini

tadqiqot predmeti sifatida tasvirlashdir. An`naviy ravishda bunda ibtidoiy jamoa tuzumida yashaydigan xalqlarga eng asosiy e`tibor jalb qilinadi. Chunki bunday xalqlar madaniyati ibtidoiy –tarixiy rekonstruksiya uchun asosiy manba bo`lib xizmat qiladi. Agarda etnologik ma`lumotlar bo`lmaganda edi, ibtidoiy odamlar jamoalarining ijtimoiy munosabatlari va ijtimoiy tuzilmalarining ko`p qirralari ochilmas edi. Ular faqat etnologik tasvirlar bo`yicha ma`lum xolos. Ammo zamonaviy etnologiya fani o`z tadqiqot predmetini naqadar to`la tasvirlasada, uning bir kamchiligi mavjud. Qaysiki, etnologiya o`rganayotgan jamiyat tashqaridan tasvirlanadi. Bu chet kuzatuvchi tomonidan amalga oshiriladi. Shu sababli, etnologik kuzatishning batafsilligi doimo nisbiy bo`ladi. Ayniqsa, bu jamiyat hayotining diniy-ruhiy tasavvurlari, yashirin ittifoqlar, o`z-o`zini anglashga tegishlidir. Etnologik kuzatishlar bir necha asrlar davomida ma`lumotlarning juda katta zahirasini to`pladi. Bu zahira ibtidoiy jamoa tarixi uchun juda qimmatli ilmiy ahamiyat kasb etib, ibtidoiy madaniyatni ma`lum darajada tasvirlashga imkoniyat yaratadi.

Antropologiya – o`tmishdagi va hozirgi zamondagi odamlarning morfologik va fiziologik o`ziga xos tomonlarini o`rganadi. Shu bilan birga, uning ichida odamlarning maymunsimon qazilma qoldiqlarini o`rganadigan maxsus bo`lim-tarixiy antropologiya mavjud. Insoniyat rivojlangan to`rtlamchi geologiya – bizning sayyoramizni to`rtlamchi geologik tarixiy voqealarini qayta tiklaydi. Antropologiya odatda uch bo`limga – odam organizmi o`zgaruvchanligining umumiy qonuniyatlari to`g`risidagi morfologiya, odamning kelib chiqishi – antropogenez va irqshunoslikka bo`linadi. Bu antropologiya fanini tadqiqot predmeti bo`yicha ajratadi. Lekin etnik antropologiya tushunchasi ham mavjud bo`lib, u xalqlarning antropologik o`ziga xos xususiyatlarini o`rganib, etnogenetik jarayonlarni rekonstruksiya qilish bilan shug`ullanadi. Tadqiqot predmeti bo`yicha tarixiy antropologiya ham ajratiladi. Uning maqsadi antropologik tadqiqotlarning barcha shakllaridan tarixiy ma`lumotlarni ajratib olish va bu ma`lumotlardan tarix ehtiyojlari uchun foydalanishdir. Antropologiyaning aynan shu yo`nalishi ibtidoiy jamoa tarixi bilan yaqin bog`langan va uning uchun eng ko`p asos beradi. Paleoantropologiya alohida odamlarni emas, biologik qarindoshlik bilan bog`langan,

populyatsiya deb nomlanadigan odamlar guruhini o`rganadi. Insoniyat irqi ham populyatsiyalar guruhini tashkil qiladi.

Paleogeografiya – to`rtlamchi geologiya, ibtidoiy jamoa tarixchilariga, vaqt o`tishi davomida odam yashaydigan yer yuzasidagi o`zgarishlar, to`rtlamchi davr davomida okean sathi va bu sathning o`zgarishi, qirg`oq tektonikasining intensivligi, iqlim jiddiy o`zgarishlari, mahalliy o`ziga xos xususiyatlari, qaysiki, u oykumenning turli hududlarida har xilligi to`g`risida ma`lumotlar beradi. Geologik kuzatishlar, ibtidoiy jamiyat tarixi uchun tor amaliy ahamiyatga ega – geologik qatlamlarning yotishi, g`orlarda stratigrafik ustunlar, ochiq manzilgohlarda qatlamlarning izchil yotishi ibtidoiy jamoa tarixining davrlarini o`rnatishda muhim o`rin tutadi.

Paleogeografiya – to`rtlamchi geologiyaning ma`lumotlari, fizik geografiyaning natijalarini qayta rekonstruksiya qilib, to`rtlamchi paleolandshaftni qayta tiklash uchun geografik muhit dinamikasini qayta tahlil qiladi. Paleografik rekonstruksiya asosan qadimgi landshaftlarni qayta tiklashga qaratilgan. Bu vazifa biogeografik ma`lumotlarni keng jalb qilishni talab qiladi. Shu sababli, qirg`oq chizig`ining manzarasini o`zgarishi biogeosenoz dinamikasini ko`rib chiqishda, agar okean bo`yi qirg`oqlarida yoki iqlimning o`zgarishlarida, agar qit`a ichki hududlari ko`zda tutilsa, bu paleografik tadqiqotlar miqdori bo`yicha katta qismni tashkil etadi. Bundan tashqari, ular stratigrafik munosabatda, to`rtlamchi ko`milgan tuproqlarni o`rganish turli hududlar uchun stratigrafik ustunlar (kolonkalarini)ni olish imkoniyatini beradi va bu bilan bir-biridan ancha uzoqda bo`lgan yodgorliklarni sinxronlashtirishga yordam beradi.

Iqlimning uzoq va yo`naltirilgan hamda qisqa muddatli o`zgarishlari to`rtlamchi davr davomida bir necha marta yuz berdi. Bu o`zgarishlarni faqat issiqni sevadigan yoki sovuqqa moslashgan flora va faunaning ustuvor shakllari tarkibi bo`yicha tasavvur hosil qilish mumkin. Bu o`z navbatida, paleolit davrida ovchilarning mavsumiy migratsiyasi va neolit dehqonlarini o`simliklarning qaysi navini almashlab ekanlarining rekonstruksiyasini amalga oshirishga yordam beradi. Shunday tarzda, paleogeografiya ko`p hollarda to`rtlamchi geologiyaga qaraganda, samaraliroq ibtidoiy tarixning alohida voqealarini rekonstruksiya qilish imkoniyatini beradi.

Arxeozoologiya – eng qadimgi hayvonlar qazilma qoldiqlarini oʻrganadi. Yovvoyi hayvonlar, qushlar, baliq va umurtqasizlarning suyak qoldiqlari, ovchilik, baliqchilik va termachilikning xususiyatini rekonstruksiya qilish uchun muhim oʻrin tutadi. Xonaki hayvonlarning suyak qoldiqlari, hayvonlarni xonakilashtirish va qadimgi chorvachilikning shakllanishi muammosini tadqiq qilishda yagona, bevosita manba hisoblanadi. Podaning zot tarkibini aniqlash, iqtisodiy rivojlanish darajasini baholash, ishlab-chiqarish jarayoni xususiyatlari va hatto, ovqat tarkibini aniqlashga yordam beradi. Arxeozoologiya bunda arxeologik ishning boshqa jihatlari bilan qoʻshiladi va uning rekonstruksiya imkoniyatlarini kengaytiradi.

Arxeobotanika – bu yoʻnalish qadimgi flora dunyosining oʻsimlik qoldiqlari, don urugʻlari, yovvoyi va madaniy oʻsimliklarning gul changlarini qazilma topilmalarini oʻrganadigan yoʻnalish. Hozirgi mavjud floraning oʻtmish asoslarini tadqiq qilish retrospektiv amalga oshiriladi. Arxeobotanika ashyolar arxeologiya, ibtidoiy jamoa tarixini absolyut vaqt hisobi vositasi bilan taʼminlaydi, uning yordami bilan belgilanadigan vaqt bir yilgacha aniq belgilab beradi.

Lingvistika – insoniyatning yuqori paleolit va neolit davri tillari toʻgʻrisida hech qanday maʼlumotlar yoʻq. Faqat jez davrida turli hududlardagi tillarning holati toʻgʻrisida birinchi toʻgʻridan-toʻgʻri va bilvosita maʼlumotlarni olamiz. Lingvistlar til genezisi va til voqeligiga yuqoridan yondashadilar va tilni qavat-qavat rekonstruksiya qilib, tilning ilk nuqtasigacha chuqur tadqiq qiladilar. Ularning rekonstruksiyasi neolit yoki yuqori paleolit davrigacha yetib boradi. Ibtidoiy jamoa tarixining ilk davri uchun til axboroti mavjud emas, faqat bu yerda gipoteza bor xolos.

Yozuvning paydo boʻlishi. Alohida tillar va ularning oilalarini ilk holatlarining lingvistik rekonstruksiyasi yozma yodgorliklar bilan nazorat qilinadi va daliliy tus oladi.

Lingvistika jez davridan tadqiqotni boshlab, til taraqqiyotining ichki qonunlarini har bir til oilasining fonetik mosligini bilishga tayanib, alohida tillar va ularning genetik shoxlanishini qayta tiklash, koʻpgina til oilalari uchun til arafasi va til arafasi dialektlarini rekonstruksiya qilish va har bir til oilasining boshqa tillar bilan tashqi aloqalarini oʻrnatish boʻyicha ulkan ishlarni amalga oshirdi.

Ba`zi til oilalarining ilk vatani muammosi yechimi bo`yicha qator ishlar amalga oshirilgan. Toponomika ham bu yerda muhim o`rin egallaydi, u yoki bu arxeologik madaniyatlarning egalari tili qaysi guruhga mansubligi to`g`risida munozaralar olib boriladi. Etnologlar o`z kuzatishlarida til oilalari va alohida tillarning tashqi aloqalariga jiddiy e`tibor beradilar. Bu aloqalar etnik tarixning voqealarini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Informatika – hali yosh fan sohasi bo`lsada, bilimning turli sohasiga, jumladan, ibtidoiy jamoa tarixi sohasidagi tadqiqotlarda ham o`z ta`sirini o`tkazmoqda. Tadqiqotlar jarayonini kompyuterlashtirish jarayoni uning mehnat hajmi darajasini keskin kamaytiradi va ma`lumotlar bazasini yaratish uchun formallashtirishni ishlab chiqadi. Ibtidoiy jamoa tarixining dinamika jarayonlarini bilish uchun ilmiy modellashtirish amalga oshirildi. Hozirgi kunda etnologik va arxeologik manbalar banki yaratilgan va uni to`ldirish davom etmoqda. Etnologik va arxeologik ashyolarga nisbatan statistik tahlil metodikasi ishlab chiqilmoqda.

Yozma manbalar – arxeologik qazishmalar natijasida yozma manbalarning miqdori tez o`sib bormoqda. Ibtidoiy jamoa tarixi to`g`risida topilgan podsho yozuvlari, ibodatxona hujjatlaridagi ma`lumotlarda qisqa va uzoq-yuluq xalqlar tasvirlangan. Ilmiy mazmundagi matnlar, tarixiy-geografik tasvirlar qadimgi Yunon-Rim, Xitoy manbalarida ko`p uchraydi. Geografik, tarixiy etnologik matnlarda xalqlarning turmushi, urf-odati, xo`jalik hayoti to`g`risida boy ma`lumotlar mavjud. Lekin ular aniqlikda, to`lalikda ibtidoiy jamoa tarixi uchun yetarli emas. Matn ma`lumotlarida uchraydigan toponomik va onomastik atamalarning lingvistik tahlili u yoki xalqning til birligiga tegishli ekaniga asoslanadi.

Boshqa yana qator fanlar (kimyo, geofizika, yozuv) mavjud bo`lib, ular ibtidoiy jamoa tarixini o`rganish uchun yordamchi manbalar bo`lib xizmat qiladi.

Ibtidoiy jamoa tarixini o`rganishning o`ziga xos xususiyatlari. Ibtidoiy jamoa tarixi turli xususiyatlarga ega bo`lgan turli tarixiy manbalar asosida yaratiladi. Turli fanlarning to`plagan ma`lumotlarini umumlashtirish ibtidoiy jamoani har tomonlama qayta tiklash imkoniyatini beradi. Ibtidoiy jamoa tarixini faqat bir fan,

misol uchun, arxeologiya, etnologiya asosida o`rganish mumkin emas. Bir fanning monopoliyasi ijobiy natija bermaydi va bir tomonlama yoritilishiga olib keladi.

Ibtidoiy jamoa tarixi ko`pgina fanlarning ma`lumotlarini qayta ishlash, umumlashtirish asosida vujudga kelgan sentetik fandır. Har bir fan ibtidoiy jamoa tarixini rekonstruksiya qilishda o`z imkoniyatlariga ega. Ayniqsa, arxeologiya ibtidoiy jamoa tarixining barcha bosqichlari uchun boy ashyolar beradi. Ishlab chiqarish va xo`jalik faoliyati, qisman uy-ro`zg`or buyumlari, tasviriy san`at asarlari, diniy e`tiqod ashyolari, manzilgohlar tuzilishi va mehnat qurollari arxeologik topilmalardir. Ammo etnologiya fani ma`lumotlarisiz arxeologiya erishgan natijalarni mustahkamlash zarur bo`ladi.

To`rtlamchi geologiya va paleogeografiya ibtidoiy jamoa tarixining tabiat manzarasini tiklash uchun muhim o`rin tutadi. Etnologiya esa, hozirgi zamonda paleolit sharoitida yashaydigan urug` jamoalari to`g`risida boy ma`lumot to`playdi.

**Etnologik ma`lumotlar** - zamonaviy turdagi odamning yashagan davri – o`rta va yuqori paleolit chegarasi 40-45 ming yilliklargacha borib taqaladi xolos. Arxeologik qazilmalar mo`l-ko`l paleoantropologik, arxeozoologik va arxeobotanik dalillarni beradi. Paleoantropologik material qazilma populyatsiyalarning biologik rekonstruksiyasining asosiy manbasi hisoblanadi. Arxeozoologiya- hayvonlarni qo`lga o`rgatish va ko`paytirish jarayoni, arxeobotanika-o`simliklarni madaniylashtirish jarayoni to`g`risida ma`lumotlar beradi. To`plangan dalillarning barchasidan arxeologiya fani kuzatishlari asosida yaratilgan xronologik davrlashtirishni asoslashda foydalanish mumkin. Arxeologiya o`z davrlashtirishini fizik va ximik metodlar yordamida shakllantiradi. Bunga yana yozma manbalar va lingvistika ma`lumotlari kiradi. Yozma manba va lingvistika ma`lumotlari insoniyatning ibtidoiy davri til dinamikasining manzarasini chizadi.

Etnologiyaning rekonstruktiv imkoniyatlari yuqori paleolit davridan boshlanadi. Yozma manbalar, lingvistika boshda jez asridan, hozirgi kunda esa, izlanishlarni mezolit davri va yuqori paleolitgacha olib bormoqda.

Tayanch iboralar: Paleoantropologiya, “tarixgacha bo`lgan davr”, “tarix arafasi”, “tarixdan oldingi davr”, oykumen, jez va temir asrlari, pleystosen, golotsen,

paleoantropologik davrlashtirish, arxantrop, neoantrop, I.G.Morgan, yovvoyilik, varvarlik va sivilizatsiya, F.Engels, egalitar (jamoalar birdamligi), ibtidoiy odamlar podasi, antroposotsiogenez, tarixiy manba, L.Danilevskiy, arxeologiya, etnologiya, antropologiya, paleogeografiya, arxeozoologiya, arxeobotanika, lingvistika, informatika, yozma manbalar, etnologik ma'lumotlar.

Takrorlash uchun savollar

1. Ibtidoiy jamoa tarixi predmeti to'g'risida tushunchalar bering?
2. Ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtiring?
3. Ibtidoiy jamoa tarixi asosiy bosqichlarini ko'rsating?
4. Ibtidoiy jamoa tarixini o'rganishning ahamiyati nimada?

Mustaqil ish mavzulari

1. Ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirish muammolari.
2. Ibtidoiy jamoa tarixining boshqa ijtimoiy fanlar orasida tutgan o'rnini.
3. Ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirishning asosiy nazariyalari.
4. Ibtidoiy jamoa tarixining asosiy bosqichlari.

2. Ibtidoiy jamoa tarixi tarixshunosligi

1. Qadimgi, o`rta asrlar va yangi davr. 2. XIX asrda ibtidoiy jamoa to`g`risidagi aniq bilimlarning to`planishi va umumlashtirilishi. 3. XX asrda ibtidoiy darvning tarixiy-etnologik rekonstruksiyasi.

**1. Qadimgi, o`rta asrlar va yangi davr.** Qadimgi davrdan boshlab qabilalar, elatlar va xalqlar o`z qo`shnilari va yaqin-uzoqdagi xalqlar, ularning urf-odat, an`analari va turmush tarzi to`g`risida bilishga harakat qilganlar. Keyinchalik bu qiziqishlar asosida antropologiya, etnologiya, ularning ortidan ibtidoiy jamoa tarixi vujudga keldi.

Boshqa xalqlarni etnologik kuzatishning ilk yozma an`anasi Qadimgi Misrdan boshlanadi. Misrliklar o`zlarining g`arbiy, sharqiy va janubiy qo`shnilari giksoslar to`g`risida yozma mantlarda ko`p ma`lumot beradilar.

Antik dunyo xalqlari yunonlar va rimliklar o`zlaridan boshqa hududlarda yashaydigan xalqlarni qandaydir tushunarsiz qonunlar asosida yashaydigan varvar degan umumiy nom bilan atadilar. Antik yozuvchilar boshqa xalqlarning turmush tarzi, urf-odatlarini va an`analarini kuzatib, yozib qoldirdilar. Gerodot (er.avv. V asr) skiflar, sarmatlar, massagetlar to`g`risida; Ksenofont (er.avv. V asr oxiri IV asrning birinchi yarmi) Kichik Osiyo xalqlari; Strabon (er. I asri) Kavkaz va Janubiy Yevropa xalqlari; Yu.Sezar (er. I asr) va Tatsit (er. I asri) germanlar to`g`risida batafsil ma`lumotlar qoldirdi.

Demokrit (er.avv. V asr) insoniyatning o`tmishini hayvonsifat odamlar vahshiylarcha yashab, tirikchilik uchun hayvonlar kabi bir-birlari bilan kurashganlar va yashash uchun kurash ularni yovvoyilikdan olib chiqdi deb tushuntiradi.

Qadimgi Xitoy manbalari (er. I-II asrlari) O`rta Osiyo xalqlari to`g`risida batafsil yozuvlar qoldirdi.

Rimlik faylasuf Tit Lukretsiy Kar (er.avv. I asr) “Narsalarning tabiati to`g`risida” poemasida insoniyat jamiyati, tabiat dunyosining shakllanishini falsafiy tasvirladi. Ibtidoiy jamoa tarixini ijodiy tushuntirish, qayta tiklashga harakat qildi. Poemada qadimgi odamlarning g`orda yashagani, olovni o`zlashtirishlari, poda bo`lib yashab, so`yil va daraxt shoxlaridan birinchi qurol sifatida foydalanganlari bayon qilinadi.

O`rta asrlarda sharq dunyosi olimlari, jumladan, O`rta Osiyo olimlari etnografik kuzatishlar olib bordilar. Buyuk ensiklopedist olim Al-Beruniy o`zining “O`tmish avlodlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston” asarlarida bir necha xalqlarning islomgacha bo`lgan hayotini tasvirlaydi. “Hindiston” asarida hindlarning urf-odatlarini, naql-rivoyatlari haqida boy ma`lumot beradi.

Mahmud Qoshg`ariy (XI asr) turkiy qabilalar to`g`risida ma`lumot beradi. Arab va fors tilida ijod qilgan Tabariy, Al-Masudiy, Ibn Xavkal, F.Marvarudiy, Rashiddidin va boshqalarning asarlarida etnografik ma`lumotlar mavjud. Sharq olimlari etnologiya, geografiya, xalqlar tarixi bo`yicha yuzlab asarlar yozdilar.

Yevropalik sayyohlar Plano Karpini, Billem Rubruk va Marko Polo O`rta va Markaziy Osiyo to`g`risidagi geografik ma`lumotlarni Yevropaga berdilar. Buyuk geografik kashfiyotlar davridan boshlab etnologik, etnografik ma`lumotlar to`planib bordi. XVI-XVIII asrlarda Yevropa o`ziga ma`lum bo`lmagan yuzlab xalqlar, hududlar va geografik kengliklar to`g`risida ma`lumotlarga ega bo`ldi. Yevropaning XV asrdan Amerika, Afrika va Osiyoga kirib borishi, bu hududlarning an`anaviy turmush tarziga yashaydigan xalqlari uchun son –sanoqsiz ofat olib keldi. Yevropalik mustamlakachilar tomonidan o`nlab xalqlar, noyob madaniyatlar yo`q qilib yuborildi.

Amerika kashf etilgandan so`ng, Shimoliy va Janubiy Amerikaning ichki hududlari ma`lum darajada o`zlashtirildi. Afrikaning ichki hududlari noma`lum bo`lib qolaverdi. Osiyoda ham shunday bo`ldi. Yevropaliklar ko`z oldida mutlaqo boshqa madaniyat, urf-odatlar, marosimlar, diniy rasm-rusumlar, magiya, jamoa boshqaruvi,

mehnat qurollari, uy-joy, ro`zg`or ashyolari va til gavdalandi. Aborigenlar hayoti to`g`risida ko`plab etnografik asarlar yaratildi.

XVI asrda yangi dunyo madaniyati to`g`risida fransuz M. Montening “Tajriba” asari, XVIII asrda fransuz monaxi J. Lafitoning Amerika hindilari haqidagi asari muhim ahamiyatga ega bo`ldi. Ingliz olimi J. Toland (1724-yil) o`zining etnologik asarini chop etdi. Fransuzlar R. Sharlerua, Charl de Bross, nemis G. Forster Amerika va Hind okeani havzasi orollari xalqlarining urf-odatları, diniy e`tiqodları to`g`risida ma`lumot berdilar.

Fergyusson, Kondorse va Tyurgo ibtidoiy jamoa tuzumi hayotini tasvirlab, ovchi-baliqchi, chorvador va dehqonlar to`g`risida yozdilar va uch bosqichli sivilizatsiya g`oyasiga keldilar. Fergyussonning yovvoyilik (ovchi va baliqchilar), varvarlar (chorvadorlar) va sivilizatsiya (dehqonlar) atamaları L.Morgan orqali o`tib, bizgacha yetib keldi.

2. XIX asrda ibtidoiy jamoa to`g`risidagi aniq bilimlarning to`planishi va umumlashtirilishi. XIX asrda ibtidoiy jamoa tuzumi to`g`risidagi bilimlar.

XIX asrda ibtidoiy jamoa tarixi fan sifatida shakllanmadi, lekin etnologiya oraliqda shakllana boshladi. Etnologik dalillar XIX asr boshlarida haddan ziyod to`planib, ularni qayta ishlash va tegishli konsepsiyalar yaratilishi lozim edi. Birinchi turkumlash va umumlashtirishlar boshlandi.

Charlz Darvin tomonidan 1839-yilda evolyutsiya nazariyasi asoslarining shakllantirishi bilan biologiya ibtidoiy jamoa tarixi ustida ishlayotgan tadqiqotchilarning fikrlashiga ta`sir qildi. U tarixiylik tamoyilini nazariy va amalda izchil o`tkazishda ifodalandi. Etnologiyada tarixiylik tamoyili XVIII asrda shakllangan tarixiy jarayonning dinamikasi va jamiyatning ijtimoiy muassasalarini qadimdan hozirgacha progressiv taraqqiyoti konsepsiyasiga asoslangan edi.

XVIII asrdan boshlab ilk arxeologik qazishmalar tarqoq o`tkazila boshlanib, ulardan ko`plab mehnat qurollari topildi. Topilgan mehnat qurollarini turkumlashda birinchi urinish daniyalik arxeologik Kaunsildora Tomsen tomonidan amalga oshirildi. Olim Kopengagen qadimiyatlar Milliy muzeyida ekspozitsiya tashkil qilib, uni 1836-yilda tasvirladi. Mehnat qurollari tosh, mis, jez va temir buyumlari asosida

ketma-ketlikda, mehnat qurollarini ibtidoiy texnologiyasidan mukammallik tomon xronologiyada qo'yildi.

Uning izdoshi shved Sven Nilson tarixiy taraqqiyotning turli bosqichlarida turgan turli xalqlarning madaniyatini arxeologik ashyolar bilan birga qiyosiy taqqoslab, o'zining ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirdi. To'plangan etnologik kuzatuvlarning juda katta zahirasini umumlashtirish boshlandi. Nemis kulturologi Gustov Klemm insoniyat madaniyatining umumiy tarixiga bag'ishlangan 10 jildli (1843-1852 yillarda Leypsigda chop etilgan), umumiy kulturologiyaga oid 2 jildli (1854-yil) asarlarini yozdi. U Fergussonning turkumlashini takrorladi.

Yevropa sayyohlari Osiyo, Afrika, Amerika qit'alarining ichki hududlariga sayohat qilib, juda katta etnologik material to'pladilar. Ularning kuzatishlari ibtidoiy jamoa davrining tadqiqiga tez qabul qilindi. Nemis Aleksandr Gumbolt va fransuz Alsid Orbinining Janubiy Amerikaga, Genri Skularaft va Luis Genri Morganning Shimoliy Amerikaga, ingliz David Livingstonning Afrikaga, Uilyam Bakslining Avstraliyaga, N. Prjevalskiy va qator rus olimlarining O'rta Osiyoga sayohati shular jumlasidan.

XIX asr etnologiyasi ibtidoiy jamoa muassasalarining rekonstruksiyasida fundamental natijalarga erishdi. Nemis olimlari Adolf Bastian va Geodor Vayts etnologik materiallarning ilmiy tadqiqi asosida insoniyatning psixologik yaxlitligi birligi g'oyasini ilgari surdilar. Ingliz Genri Meyn, Shveysar Ioxann va Yakib Baxofen qadimgi oila va ijtimoiy munosabatlarni rekonstruksiya qilishga harakat qildilar. G.L.Morgan o'zining "Qadimgi jamiyat" va boshqa asarlarida Shimoliy Amerika hindularining boy madaniyati, urf-odati va an'analarini batafsil tasvirladi.

Uch tadqiqotchi Jorj Mak-Ineri Angliya janubidan, fransuzlar P.Shmerling, Jan Bushe Pertu Belgiya va Fransiyadan tosh qurollar va ular bilan birga qolgan hayvonlarni topdilar. Bushe de Pert ibtidoiy jamoa tarixi predmetining yaxlit tushunchasini shakllantirdi.

XIX asrning 60-yillarida ingliz arxeologi Jon Lebbok tosh davrini toshga berish asosida paleolit va neolit bosqichlariga ajratishni taklif qildi. Tosh asrining texnologik dinamikasini XIX asr so'nggi choragida fransuz Gabriel de Mortilye ishlab chiqib, tosh asrini shell, ashell, mustye, solyutre va madlen bosqichlariga

bo`lishni, mezolit uchun paleolit va neolit oraliqini azil va gardenauzga bo`lishni taklif qildi. XX asr arafasida fransuz arxeologi Anri Breyl yuqori paleolitning boshlarini orinyak bosqichi deb belgiladi.

3. XX asrda ibtidoiy darvning tarixiy-etnologik rekonstruksiyasi. XX asr ibtidoiy arxeologiyasi va paleoantropologiyasi. Tosh davrini o`rganishda to`rtlamchi-geologiya, paleontologiya, paleobotanika va paleoklimatologiya fanlari erishgan yutuqlar muhim o`rin tutadi. Ibtidoiy odamlar g`orlardan manzilgoh sifatida keng foydalanganlari ma`lum bo`lgach, Yevropa, Osiyo va Afrikada ko`plab g`orlar ochildi. Yevropada, ayniqsa, ko`p g`orlarda dafn etilgan mayitlar, tosh qurollari va suyak buyumlari g`orlardan topilib, tadqiq qilindi (Lasko g`ori, Sen Shapel (Fransiya), Altamir (Ispaniya), Kapova (Boshqirdiston), Teshiktosh (O`zbekiston)). 1907-yilda ispan arxeologi Gugo Obermayerning “Tarixgacha bo`lgan odam” nomli asari nashr etilib, arxeologiya va paleoantropologiya to`plagan yutuqlar, paleolit va mezolit davrida madaniyatning turli shakllari, yuqori texnologiyalar, insoniyatning bu davrlardagi erishgan yutuqlari ko`rsatib berildi.

Neolit davri bo`yicha arxeologiya, antropologiya ulkan materiallarni to`pladi. Neolit odami kulolchilik, mayda shoxli hayvonlarni qo`lga o`rgatgani, dehqonchilikni kashf qilgani ma`lum bo`ldi. Ingliz arxeologi Gordon Chayld 1930-yillar oxirida neolit inqilobi konsepsiyasini shakllantirdi. Janubiy Afrikadan avstralopiteklarning qoldiqlari 1924-yilda topilishi (ingliz arxeologi Raymon Dart bola bosh suyak qoldig`ini tadqiq qildi), Xitoydan 1927-yilda sinantrop qoldiqlarining topilishi (sinantrop qoldiqlarini dastlab ingliz paleontologi Davidson Bleyk, to`la nemis Frans Vaydenrayx tadqiq qildilar).

Ibtidoiy jamoa tarixidagi evolyutsionizm yo`nalishi va uning taniqli vakili K.Marksning qarashlari L.G.Morgan va F.Engelsning dunyoqarashiga kuchli ta`sir ko`rsatdi. K.Marks Morganning “Qadimgi jamiyat” asariga izohlar bilan konspektini tuzdi. F.Engels K.Marksning vasiyatiga ko`ra, qisqa vaqt ichida “Oila, xususiy mulk va davlatning kelib chiqishi” kitobini (1884-yil) yozdi. Engels antropogenez jarayonida insonlashtirish omili va ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirish muammosini hal qilishda o`z hissasini qo`shdi.

XX asrning birinchi 30 yilligida yuqori paleolit odami suyagi qoldiqlari (Janubiy Afrikadan 1924-yil avstrapoliteklarning ilk qoldiqlari, Xitoydan 1927-yil sinantropning suyak qoldiqlari topilishi), neandertal odamning qoldiqlarini ochilishi hamda qator qiyosiy-morfologik tadqiqotlarning o`tkazilishi paleoantropologiyaning bir necha muammolarini hal qildi. Nemis anatomi va morfologi Gustov Shvalbe Dyusseldorf yaqinidan 1856-yilda topilgan neandertal odamning bosh chanog`ini zamonaviy odamning bosh chanog`i bilan taqqoslab, ular o`rtasidagi morfologik aniq farqlarni ko`rsatib, 1907-yil neandertal odamni ibtidoiy odam deb tan olishni taklif qildi.

Bu XX asrning 30-70-yillari oralig`ida **fanda erishilgan yutuqlar** odamning paydo bo`lishi va ibtidoiy jamiyatning shakllanishining boshlanishi to`g`risidagi tushunchalarni o`zgarishiga olib keldi. Insoniyatning eng qadimgi izlarini ingliz ota-o`g`illar Luis Liki va Richard Likilar tomonidan Afrikadan (Sharqiy Afrika, Efiyopiya, Tanzaniya) topilishi Olduvay davri bilan belgilanib, antropogenezning yanada qadimiyligining yangi ufqlarini ochdi.

Tayanch iboralar: Ibtidoiy jamoa, Demokrit, Tit Lukretsiy Kar, Markaziy Osiyo, Afrika, marosimlar, diniy rasm-rusumlar, magiya, aborigenlar, Fergusson, Kondorse, Tyurgo, Charlz Darvin, evolyutsiya, konsepsiya, arxeologik qazishmalar, Kaunsildor Tomsen, kulturologiya, Jon Lebbok, paleolit, neolit, tosh asri, orinyak, geologiya, paleontologiya, paleobotanika, paleoklimatologiya, sinantrop, neandertal, Luis Liki, Olduvay.

Takrorlash uchun savollar

1. Antik davrda ibtidoiy jamoa to`g`risidagi tasavvurlar.
2. O`rta asr etnologik kuzatishlar to`g`risida tushuncha bering.
3. Yangi davrda ibtidoiy jamiyat to`g`risidagi asarlarni ayting.
4. XIX asrda ibtidoiy jamoa tarixini o`rganish bo`yicha asosiy yutuqlarni ko`rsating.
5. XX asrda ibtidoiy jamoa tarixini o`rganishning o`ziga xos xususiyatlari.

Mustaqil ish mavzulari

1. Antik davr yozuvchilari ibtidoiy jamoa to'g'risida.
2. XVI – XVII asrlardagi birinchi etnologik umumlashtirishlar.
3. Ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirish (Fergyussion, L.Morgan va boshqalar).
4. Arxeologiya fanining ibtidoiy odam qoldiqlari kashfiyotlari va ularning ahamiyati.
5. XX asr etno-arxeologik kashfiyotlar.
6. Ibtidoiy jamoa tarixining muammolari.

2. Atrof-muhitni bilish uchun kalitlar

1. Atrof-muhitni bilish uchun kalitlar. 2. Nisbiy vaqt hisobi. 3. Absolyut xronometriya. 4. Qazilma qoldiqlarni o'rganish. 5. Muzey ekspozitsiyalari.

1. Atrof-muhitni bilish uchun kalitlar. Rel'efning qadimgi shakllari, qazilma o'simlik va hayvonlarga qarab iqlim sharoiti, qadimgi odamlar yashagan joy to'g'risida mulohaza yuritish mumkin. Qatlamli qoldiqlarni chuqur tadqiq qilish qadimgi ko'l, daryo va qoyalarni topish imkoniyatini beradi. Ko'l tubida kichik zarralarning buzilmagan qoldiqlari to'planib qoladi. Yirik donli qoldiqlar boshqa sementlaydigan qatlamlar bilan bog'liq holda, qadimgi daryolar tubini tashkil qilishi mumkin. Qadimgi daryolarning qoldiqlarining yuqorisidagi qum to'lqinlari bo'yicha, ularning oqimi tezligi va yo'nalishi to'g'risida xulosa chiqarish mumkin. O't ildizlari oralig'idagi qotib qolgan tuproq qatlami yomg'irlar vaqtida ko'llar va daryolar qirg'oqlaridan toshganda, qoldiqlarning o'tirib qolganini bildiradi.

Hozirgi dengiz sathidan yuqori joylashgan dengiz qirg'oqlari bo'yidagi qoyalardagi g'orlarga qarab o'sha davrlarda dengiz sathi hozirga qaraganda, yuqori bo'lgan vaqtlarda qadimgi qirg'oqlarning holati to'g'risida mulohaza qilish mumkin.

Barglar, novdalar, ildizlar va qazilma o'simliklarning changi ko'p narsalar to'g'risida hikoya qilishi mumkin. Bir joyda bir-birini qoplagan qatlamlardan topilgan palma, dub bargli o'simliklarning izchil qatlamlari iqlimni sovushidan guvohlik darak beradi. Qayin, dub va lipa daraxtlari tarkibida bo'lgan izchil

qatlamlari bilan qoplangan muz ko'lining botqog'i so'nggi muzlik davridan keyin iqlimning iliqlashganidan darak beradi. Daraxtlarning changlari donli va yovvoyi o'tlar changlari bilan almashuvi o'rmonni tozalashdan keyin o'simliklarni madaniy ekish boshlanganining jiddiy belgisini bildiradi. Hayvonlarning qoldiqlari ham yo'qolib ketgan landshaftlar to'g'risida qimmatli ma'lumot beradi. Loyqa cho'kindilarda chig'anoqlar qatlamining mavjudligi qadimgi daryolarning joylashgan o'rnini ko'rsatadi. Chig'anoqlarning yaxshi saqlanganini siyrak uchraydigan ohakli tuproqlarda shilliqurt chig'anoqlariga qarab xulosa chiqarish mumkin. Tarixgacha bo'lgan o'rmonlar, tundralar va o'tloqlarda shilliqurtlarning turli xillari keng tarqalgan edi va ularning chig'anoqlari turli balandlikdagi tuproqlarda saqlanib qolgan. Ba'zi manzilgohlarning turli qatlamlarida bo'lgan umurtqalilarning qoldiqlariga qarab ularning yashash sharoitlarining o'zgarganini ko'zdan kechirish mumkin. Misol uchun, Olduvayda ma'lum bir vaqtda namlikni sevadigan kemiruvchilar ko'rsichqonlar bilan almashdi. Ko'rsichqonlar yo'lni quruq tuproqda qazadilar. Bu qurg'oqchilik mavsumi kirganidan darak beradi. Yevropada muzlik davrida iqlim o'zgarishlari natijasida issiq o'rmon joylarida to'g'ri qoziq tishli fillarga o'xshash fauna turlari: qo'y, ho'kiz, jundor mamont va boshqa sovuq cho'l, tundrada yashashga moslashgan hayvonlarga almashdi.

2. Nisbiy vaqt hisobi. Nisbiy vaqt hisobi – bu ma'lum qazilmaning boshqa ro'zg'or ashyosi yoki boshqa qatlamga nisbatan katta yoki kichikligini aniqlashdir. Bu hali ma'lum ob'ektning yoshi to'g'risida bizga hech narsa demaydi, lekin olimlar, uni yoshi yanada aniq belgilangan boshqa ob'ektga solishtirishlari mumkin. Shu bilan birga, yoshni aniqlashning bir necha usullari qo'llanilishi mumkin.

Biostratigrafik usul jismlarning turli qatlamlarda saqlanib qolgan qazilma hayvon yoki o'simliklarning turli tiplarini qiyoslashga asoslangan. Odatda qadimgi shakllar keyingi shakllarga qaraganda chuqurroq yotadi. Tarixgacha bo'lgan yovvoyi cho'chqa va fillarning avlodlarini evolyutsion izchillikda o'rganish, olimlarga, Sharqiy Afrikaning bir vaqtning o'zida bir-biridan uzoq bo'lgan qismlarida paydo bo'lgan qatlamlarini tadqiq qilishga yordam beradi. Bu o'z navbatida, olimlarga, qazilma odamning ancha qadimgi topilmalarini qiyoslashga yordam beradi.

Paleomagnet usuli o'tmishda yerning magnet maydoni yo'nalishining davriy o'zgarishlari bilan bog'liq. Magnetlangan zarralar o'zining paydo bo'lish davrida mavjud bo'lgan mineral qoldiqlarga muvofiq ravishda joylashgan. Bu qoldiqlar bo'yicha ularning shakllanishi davrida dafn qilingan suyak qoldiqlari va moddiy madaniyat buyumlarining nisbiy yoshi to'g'risida fikrlash mumkin.

Olimlar, topilmalar yoshini ularning tashqi ko'rinishi bo'yicha taxminan aniqlashlari mumkin. Suyak morfologiyasi (uning shakli va tuzilishi)ni puxta o'rganish bu qoldiqlarning yoshi stratigrafik o'rnatilgan o'sha evolyutsion izchillikda taqash mumkin. Suyak qoldiqlarining nisbatan yoshini aniqlash ma'lum qazilma suyaklarda mavjud bo'lgan ximik unurning yoshi ko'rsatilgan boshqa suyaklarda bo'lgan ximik unsurlar bilan qiyoslashga asoslangan. Suyaklar zax yerosti suvlaridagi ftor va uranni yutadi. Uzoq vaqt ko'milgan suyak tarkibida ftor va uran ko'p to'planadi. Shu sababli, suyakdagi ftor yoki uranning miqdorini o'lchash suyakning nisbiy yoshini aniqlashga yordam beradi. Lekin bu bir joyda va bir xil sharoitdagi suyaklarga tegishli xolos.

3. Absolyut xronometriya. Xronometriya usullari yordami bilan tarixgacha bo'lgan ashyo-buyumlarning taxminan absolyut yoshi aniqlanadi. Quyida keltirilgan usullar buyum atomlarining tuzilishidagi doimiy tezligining o'zgarishi bilan bog'liq o'zgarishlarni o'lchash bilan bog'liq.

1. Dendroxronologiya qadimgi daraxtlarning mavjud davrlarida qisman bir-birini yopgan yog'ochlaridagi yillik halqalarni hisoblashga asoslangan. Bu usul asosan ba'zi tarixgacha bo'lgan, yoshi 6500 yilgacha bo'lgan maydonlarning yoshini aniqlashda qo'llaniladi.

2. Varv tahlili-ko'llarning qishda muzlagan joylarida bir mavsum davomida ko'lda hosil bo'lgan cho'kindi qatlamlarining yillik lentasi. Bu usuldan asosan so'nggi pleystosen vaqtini aniqlashda foydalaniladi.

3. Chuqur suvli cho'kindilarda kislorod izotoplarini tahlil qilish kislorod-18 izotopi miqdorining o'zgarishini aniqlashga imkon beradi. Qaysiki, kislorod-18 izotopining o'zgarishi haroratning global tebranishlari bilan bog'liq. Bu usul pleystosen davri va undan ilgari haroratning ilishi va sovushi davrlarini aniqlashda foydalaniladi.

4. Radiouglerod metodi yordami bilan yoshni aniqlash. Organik jismda uglerod (uglerod–14)ning radiaktiv izotopi miqdorini o'lchashga asoslangan. Hayvonlar va o'simliklarda ularning o'limidan so'ng kislorod–14 ning miqdori muntazam tezlikda kamaya boradi. Bu usul organik jism (misol uchun, suyaklar)ning 50 ming yillik vaqtgacha bo'lgan yoshini aniqlashda qo'llaniladi.

5. Termolyunesent usulda yoshni aniqlash. Bu qachonlardir tarixgacha bo'lgan qizdirishga duch kelgan, ma'lum bir minerallarni qizitishda nurlanadigan yorug'lik energiyasini o'lchash bilan bog'langan, taralayotgan nur issiqligi tarixgacha bo'lgan davrda qachon yuz berganidan dalolat beradi. Bu kuydirilgan sopol parchalari va loy haykalchalar yoshi 8 ming yilgacha bo'lgan gulxanlardagi toshlarga nisbatan qo'llaniladi.

6. Aminokislotali ratsemizatsiya organizmlarda ularning o'limidan keyin yuz beradi. Optik faol oksid aminokislotalari (qutblashgan nur yo'nalishini o'zgartiradigan) sekin ratsemizatsiyaga duch keladi. Boshqacha aytganda, optik faollik holatiga o'tadi. Bu usul yoshi 100 ming yil va undan ko'proq bo'lgan suyak qoldiqlariga nisbatan ishlatiladi.

7. Uran qatorlari izotoplari bo'yicha yoshni aniqlash. Uran–234 ni radioaktiv parchalanish tezligiga va uning protaktiniy–231, keyin toriy–230 ga aylanishiga asoslangan. Bu usul voqealarni yoshini bir necha ming yildan 150 ming yil ilgarigacha yoshini aniqlashga yordam beradi

8. Kaliy–ozonli usul. Yoshi 1 mln yildan oshgan vulqon jismlariga nisbatan ishlatiladi.

Paleontologlar uchun, ayniqsa, 4, 7, 8 usullari yaroqli, ammo o'rganiladigan namunalarni boshqa narsalar bilan ifloslanishi natijalarni soxtalashtirishi mumkin. Shu sababli mutaxassislar, olingan ma'lumotlarni imkoniyat bo'lsa bir necha usullar vositasida qayta tekshiradilar.

4. Qazilma qoldiqlarni o'rganish. Biz yuqorida sanab o'tgan usullarga qaramay, Homo sapiensning turli ajdodlarini izlash yechimining kaliti yo'qolgan boshqotirmalarni yechishga o'xshaydi. Qazilma primatlar qoldiqlarining ko'pgina to'plamlari quyi jag' yoki tishlarning parchalarigina xolos. Boshqa ko'pgina suyaklar

va gavdaning yumshoq qismlari allaqachon yo'q bo'lgan. Ular yirtqichlar tomonidan burdalab tashlangan yoki suv oqizib ketgan. Qadimgi primatlarning to'la skeletlari juda kam saqlanib qolgan.

Qazilma topilmalarining bunday kambag'alligi sababli paleantropologlar qadimgi gominidlarning to'la bo'lmagan qoldiqlari, ba'zida turli jins va yosh vakillari bo'yicha aniqlaydilar. Ular suyak kasalliklari natijasida kuchli farq qilishi mumkin. Shuning uchun ajablanarli emas, mutaxassislar u yoki bu qazilma qoldiqlar kimga tegishli ekangligi to'g'risida **bir xil** fikrga kela olmaydilar.

Yana shuningdek, qadimgi odamlarning turmush tarzi to'g'risidagi savollarga javob berish qiyin. Chunki ularning harakatlari ko'p hollarda hech qanday qazilma iz qoldirmagan va uzoq saqlanadigan yog'och qurollar kam saqlanib qolgan. Biz faqat qadimgi odam hozirgi ibtidoiy hayot kechiradigan kishilar kabi terimchilik bilan shug'ullanadi va shuningdek, terilgan ildiz va mevalarni "uyga" olib ketish uchun ildizlardan tayyorlangan savatchalardan foydalanadi deb o'ylashingiz mumkin.

U yoki bu joylar yoki davrlarga tegishli topilmalarning butunlay yo'qligi qazilma primatlar tarixida mashaqqatli bo'sh joylarni qoldiradi. Bu yetmagan bo'g'inlarning noto'g'ri qayta tiklanishiga olib keladi. Hatto qazilma qoldiqlarning yoshini aniqlash begona qo'shilmalar yoki jismlarning stratigrafik izchilligini buzadigan tuproq qatlamlarining ko'chishi sababli, qiyinchilik tug'iladi.

Shunga qaramasdan, bizning qadimgi odamlar to'g'risidagi bilimlarimiz qazilma topilmalarni tadqiq qilish, biokimyoning rivojlanishi va hozirgi kunda nisbatan ibtidoiy hayot kechiradigan odamlarni o'rganish natijasida boyib bormoqda. Keniyadan 1968 yil qadimgi gominidlar qoldiqlarining bor-yo'g'i 3 nusxasi topilgan. 1984 yilda faqat Koobi Fori manzilgohining o'zidan 150 topilma qazib ochildi.

5. Qadimgi odamni izlash. Ibtidoiy jamoa tarixini o'rganish fan tarixida tizimli ravishda olib borildi. XIX asrgacha etnologik kuzatishlar, ibtidoiy jamoa tarixini davrlashtirish bo'yicha jiddiy ishlar amalga oshirildi. XIX asrda arxeologiya fanida insoniyat evolyutsiyasi va ibtidoiy jamoani o'rganish bo'yicha qazilma ishlarining boshlanishi **natijasida** shu davrdan boshlab antroposotsiogenezni o'rganishning amaliy yutuqlari bilan boyidi. Natijada olib borilgan arxeologik izlanishlar yutuqlari

ibtidoiy jamoa tarixining mukammal yoritilishiga sabab bo'ldi. Turli mamlakat olimlari, bu sohada ulkan yutuqlarga erishdilar.

Quyida bizning turimizning kelib chiqishi, uning ilk taraqqiyot davri madaniyati tadqiqotlari bilan shug'ullangan arxeologlar va boshqa olimlar to'g'risida ma'lumot beriladi:

Bass Jorj Fletcher amerikalik arxeolog. U boshliq ekspeditsiyasi Turkiya qirg'oqlarida halokatga uchragan jez asri kemasini o'rganishi bilan fanda suv osti arxeologiyasining birinchi qadami tashlandi.

Binford Luis R. amerikalik arxeolog. XX asrning 60-yillarida jahon miqyosida qiyosiy arxeologik va etnografik tadqiqotlar asosida, eski konsepsiyalar qayta qurib chiqilgandan so'ng, "yangi arxeologiya" ning asoschisi bo'ldi.

Bingam Xayram (1875-1956) amerikalik arxeolog. 1911-yil Kolumbgacha bo'lgan Amerika sivilizatsiyasining mo'jizalaridan biri bo'lgan Perudagi And tog'ida inklar shahri Vilcabambani (Machu-Pikchu) qayta kashf qildi.

Blek Devidson (1884-1934 yillar) kanadalik anatom. 1929-yil Xitoydan topilgan sinanthropus pekinensis (Homo erectus) tishini tasvirladi. Keyinchalik Pekin yaqinidagi Chjoukoudyan hududidagi g'or manzilgohlarning qazishmalariga rahbarlik qildi.

Bolk Luis golland anatomi. 1926-yil inson odamsimon maymunning neotenik tipi degan farazni ilgari surdi.

Bushe de Pert Jak (1788-1868) fransuz arxeologi. Somma daryosi graviylaridan qo'l boltalari va hayvonlarning qazilma qoldiqlarini topdi. Odamning tarix oldi hayoti uzoq biologik o'tmishga taqaladi degan farazni ilgari surdi.

Bul Marsellin (1861-1942) amerikalik arxeolog. XX asrning 50-yillarida Iroqdagi Jarmo shahri qazilmalari, Yaqin Sharqda qishloq xo'jaligi janubroqda joylashgan boy vodiy "Hosildor yarim oyda" emas, balki Taurus – Zagros tog' belbog'ida boshlanganini ko'rsatdi.

Brested Jeyms Genri (1865-1935) amerikalik arxeolog va misrshunos. Misrdan Iroqqacha cho'zilgan hosildor yerlar belbog'ini belgilash uchun "Hosildor yarim oy" atamasini kiritdi. Qaysiki, bu havzada dunyo sivilizatsiyasiga asos solindi.

Breyl Anri (1877-1961) fransuz ruhoniysi va arxeologi. Paleolit davri g'or san'ati bo'yicha yirik olim.

Brum Robert (1866-1951) shotland paleontologi. Janubiy Afrikada avstralopiteklarning qoldiqlarini ochdi va 1938-yil australopitecus robustus turini tasvirlab, uni parantropus robustus deb atadi.

Dart Raymond Artur Avstraliyada tug'ilgan. Janubiy afrikalik antropolog. 1925-yil ilk topilgan avstralopitek australopitecus africanusni tasvirladi.

Darvin Charlz Robert (1809-1882) angliyalik tabiatshunos. O'zining (1859-yil ilgari surilgan) tabiiy tanlanish yo'li bilan evolyutsiya nazariyasi asosida, birinchi bor Afrikada paydo bo'lgan odamning kelib chiqishining ilmiy asosiga poydevor qo'ydi.

Duglas Endryu Ellikot (1867-1962) amerikalik astronom va arxeolog. Dendroxronologiya (daraxt halqalari bo'yicha uning yoshini aniqlash) usulini ishlab chiqdi.

Dyubua (Mari) Ejen (Fransua Toma 1858-1940) golland anatomi. 1891-yil Yava orolidan Homo erectusning qoldiqlarining birinchi bo'lib topdi va uni pitecantropus erectus deb atadi.

Figgins Djessi amerikalik paleontolog. Folsoma (Nyu Meksika shtati) yonidagi qazilmalar vaqtida tarixgacha bo'lgan mamontning qovurg'alari orasida qolgan tosh o'q uchini topdi. Bu qadimgi odamning Amerika qit'asida bo'lganidan guvohlik beradi.

Fryer Jon (1740-1807) angliyalik antikvar. Tarixgacha bo'lgan arxeologiyaning asoschisi. 1790-yil Sharqiy Angliyadan (Suffolk va Norfolk grafligi) bir qatlamda yotgan kremniy quroli va o'lib ketgan hayvonlarning qoldiqlarini topdi.

Baron de Geyer Gerard Yakob (1858-1943) shved geologi. Yillik halqa varv (bir mavsumda ko'lda hosil bo'ladigan yillik cho'kindi qatlami)ni hisoblashga asoslangan xronometrik yoshni aniqlash usulini ishlab chiqdi.

Gudoll Jeyn van Loik Angliyada tug'ilgan, etnolog. Uning XX asrning 60-70-yillarida Tanzaniyadagi Gombe Strim qo'riqxonasida shimpanzening xatti-harakatini chuqur tekshirishlari bilan inson xatti-harakatining shakllanishini ochib berdi.

Gekkel Ernest Genrix (1834-1919) nemis biolog evolyutsionisti. Odamsimon maymun va odam oraliq'idagi taxmin qilinayotgan yetishmaydigan oraliq bo'g'in pitekanthropus atamasini kiritdi.

Jefferson Tomas (1743-1826) AQShning uchinchi prezidenti. Shimoliy Amerika arxeologiyasi tadqiqotlarini o'zining Virginiya shtatida qadimgi qabr tepaliklarini qazish va stratigrafik kuzatishlari bilan hayratda qoldirdi.

Yoxanson Donald amerikalik antropolog. 1974-yil Efiopiyada bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi avstralopitek ("Losi") ning skeletini topdi. 1978-yilda bu turni australopitecus abarensis deb atadi.

King Uilyam irland anatomi. 1864-yil fanga Homo neandertalensis ilmiy atamasini kiritdi.

Fon Kyonigsvald Gustav Genrix Ralf nemis antropologi. 1935-yil fanga Gigantropitecus atamasini kiritdi hamda Yava orolidan Homo erectusning qoldiqlari megantropus paleoavanicusning salmoqli quyi jag'ini topdi.

Larte Eduard Arman Izidor Ippolit (1801-1871) fransuz geologi, arxeolog va paleontolog. Fanga druopitecus va ptiopitecus atamalarini kiritdi. Dordonida paleolit davri g'or manzilgohlarida qazishlar olib bordi.

Larte Lui fransuz arxeologi va geologi. 1868-yil Dordoni departamentidagi Kromanon qoyasidan kromanon deb ataladigan odamning qoldiqlarini topdi.

Liki Jonatan Luis Likining to'ng'ich o'g'li. 1960-yil Tanzaniyadagi Olduvay g'oridan Homo habilis turiga mansub birinchi qazilma qoldiqlarini topdi.

Liki Luis Seymur Bezett (1903-1972) angliyalik antropolog. Sharqiy Afrikadagi o'z ekspeditsiyalarida odam evolyutsiyasi Afrikadan boshlanganini isbotladi.

Liki Meri antropolog. 1913-yilda Angliyada tug'ilgan, Luis Likining xotini. Australopitekus boysus (1959-yil) qoldiqlarini topdi. Keyinchalik Tanzaniyadagi Olduvay g'oridagi qazilmalarga rahbarlik qildi. Shuningdek, Laetoli (Tanzaniya)dan odamning bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi izlarini topdi.

Liki Richard E. Keniya milliy muzeyi direktori, Luis Likining o'g'li. 1967-yil u rahbarlik qilgan ekspeditsiya Omo (Efiopiya) hududida bizga ma'lum bo'lgan eng qadimgi zamonaviy odamning bosh chanoqlaridan birini topdi. 1968-yilda u Turkana ko'li (Rudolf) atrofida ilk gominidlarning ko'pgina yangi qoldiqlarini topdi.

Luis J. Edvard olim. 1932-yil birinchi bo'lib Ramapitecus (Rama maymun) urug'ini topdi. Fanga bu atamani olib kirdi. Ramapitecus odamning hozir munozara qilinadigan ajdodi degan farazni ilgari surdi.

Libbi Uillard Frank (1908-1980) amerikalik ximik. 1947-yil yoshni aniqlashning radiouglerod usulini kashf qildi.

Linney Karl (1707-1778) shved botanigi. Tirik organizmlar turkumlarining zamonaviy tizimini ishlab chiqdi va 1758-yil bizning turimizga Homo sapiens nomini berdi.

Lebbok Ser Jon (1834-1913) ingliz ishqiboz arxeologi. Fanga "paleolit" (qadimgi tosh asri), "neolit" (yangi tosh asri) atamalarini kiritdi.

Layell Ser Charlz (1797-1875) ingliz geologi. Hozirgi geologiya fanining asoslarini yaratishga yordam berdi.

Marshall Ser Jon Xyuberd (1876-1958) ingliz arxeologi. Uning hozirgi Pokiston hududidagi Xarappa (1921-yil) va Moxenjodarodagi (1922-yil) qazishmalari er. avv. 2500-1750-yillarda gullab-yashnagan Hind daryosi havzasidagi tarixgacha bo'lgan sivilizatsiyani ochishga olib keldi.

Mellart Jeyms ingliz arxeologi. Uning 1961-1965-yillarda Chatal-Guyukdagi (Turkiya) qazishmalari Yaqin Sharqdagi bizga ma'lum bo'lgan neolit shaharlarini kashf qilishga olib keldi.

Morgan Luis Genri (1818-1881) amerikalik olim. Ilmiy antropologiyaning asoschisi. Uning "Qadimgi jamiyat" (1877-yil) asarida madaniyatning yovvoyilikdan varvarlik orqali sivilizatsiyaga tomon taraqqiyoti ko'rsatilgan.

Pitri Ser Uilyam Metyu Flindres (1853-1942) ingliz arxeologi, misrshunos. Arxeologik qazilmalarni o'tkazishning ilmiy darajasini ko'tardi. Asosiy e'tiborini qazishma detallari va qazishma natijalarini puxta chop etishga qaratdi.

Pitt-Rivers Ogastas Genri (1827-1900) ingliz arxeologi. Arxeologik qazishmalar o'tkazishning qator zamonaviy ilmiy usullarini amalga kiritdi.

Shaafgauzen Germann nemis antropologi. 1856-yil neandertal odamning qoldiqlarini topdi va bu to'g'risida hisobot yozdi.

Shyotenzaki Otto nemis professori. 1908-yilda Mayer qishlog'idagi Geydelberg odam jag'ining quyi qismi to'g'risida batafsil ma'lumotni chop qildi.

Saymons Elvin L amerikalik paleontolog. XX asrning 60-yillarida Fayum vohasidan (Misr) qadimgi primatlarning muhim qazilma topilmalarini topdi.

Stivens Jon Lloyd (1805-1952) amerikalik arxeolog. U 1839-1942-yillarda o`rta asrlar mayya madaniyati inshootlarining xarobalarini tadqiq qilish natijasida Markaziy Amerika arxeologiyasi asoslarini yaratdi.

Vulli Ser Charlz Leonard (1880-1960) ingliz arxeologi. Uning shumerlarning qadimgi Ur (1922-1934-yillar) shahrida o`tkazgan qazishmalari Mesopotamiyaning qadimgi sivilizatsiyalari tarixini tiklashga yordam berdi.

6. Muzey ekspozitsiyalari. Dunyoning minglab muzeylarida dunyoning barcha burchaklarida arxeologik qazishlar vaqtida topilgan tarixgacha bo`lgan odamning suyak qoldiqlari, mehnat qurollari namoyish qilinadi va saqlanadi. Quyida dunyoning asosiy muzey kolleksiyalarining qisqacha ma`lumoti beriladi:

Avstriya.

Vena: Tabiiy tarix muzeyi. Muzeyning tarixgacha bo`lgan hayot bo`limida sobiq Avstriya-Vengriya imperiyasi muzeylarining buyumlari to`plangan: tosh asrining moddiy madaniyati buyumlari, jez asrining mehnat qurollari va yarog`lari, temir asri qurollari va metall quyish uskunalari.

Belgiya.

Bryussel: Sanoat va tarix qirollik muzeyi (tarixgacha bo`lgan davr arxeologik topilmalari). Muзей eksponatlari butun dunyodan to`plangan tarixgacha bo`lgan davr arxeologik topilmalari kolleksiyasidan iborat.

Bolgariya.

Sofiya: Tarix muzeyi. Neolit davridan boshlab mahalliy topilmalar.

Kanada.

Ottava: Odam milliy muzeyi. Qadimgi topilmalardan Shimoliy Amerikaga mansub bo`lgan buyumlar mavjud.

Xitoy.

Pekin: Xitoy fanlar akademiyasining arxeologiya instituti. Kolleksiya Xitoy tarixining tarixgacha bo`lgan davriga alohida ahamiyat beriladi.

Pekin: Umurtqalilar paleoantologiyasi va antropologiya instituti. Mashhur Xitoy eksponatlari tarkibiga Lyutszyandan topilgan odamning bosh chanog`i kiradi.

Kolumbiya.

Bogota: Milliy muzey. Tarixgacha bo'lgan qazilma topilmalar mavjud.

Kipr: Arxeologiya muzeyi. Ekspонатlar orolning tarixigacha bo'lgan davrini yoritadi.

Slovakiya.

Brno: Antropos muzeyi. So'nggi paleolit ekspонатlari.

Daniya.

Kopengagen: Milliy muzey. Jez va temir asrlarining ajoyib buyumlari, tarixgacha bo'lgan qadimiyatlarga mansub ekspонатlar to'plangan.

Silkesborg: Silkesborg muzeyi. Bu yerda yoshi ikki ming yilga teng bo'lgan butun dunyoga mashhur Tolluntlik (botqoq odami) qoldiqlari saqlanadi.

Misr.

Qohira: Misr qadimiyatlari muzeyi. Sulolagacha bo'lgan va fir'avnlarning davrlariga tegishli qazilmalar topilmalari to'plangan.

Qohira: Misr milliy muzeyi. Ekspонатlar tarixgacha bo'lgan vaqtdan toki eramizdan avvalgi **IV** asrgacha bo'lgan davrni o'z ichiga oladi.

Efiopiya.

Addis – Abeba: Efiopiya milliy muzeyi. Ilmiy **ahamiyat** kasb etadigan gominidlarning qazilma topilmalari, jumladan, australopitecus afarensis turi qoldiqlari mavjud.

Fransiya.

Bordo: Akvitaniya muzeyi. Border va Perigor hududlaridan topilgan buyumlar kolleksiyasi.

Karnak: Karnak muzeyi. Tarixgacha bo'lgan davr muzeyi. Tarixgacha ekspонатlar kolleksiyasi (kulolchilik buyumlari, taqinchoqlar asosan qabr-qo'rg'onlardan topilgan buyumlar). Tarixgacha bo'lgan mahalliy yodgorliklar asosan ulkan, vertikal turgan toshlarning **uzun** qatorlari yoritiladi.

Lez-Eyzin, Dordon. Tarixgacha bo'lgan davr milliy muzeyi. So'nggi paleolit davri mahalliy konlarini qazish vaqtida topilgan buyumlarga alohida e'tibor beriladi.

Montinyak-Lasko, Dordon; Lasko g'ori. Tarixgacha bo'lgan ajoyib qoya tosh tasvirlari.

Nansi: Yer to'g'risidagi fanlar muzeyi. Ekspozitsiya hayotning qadimgi organizmlardan odamgacha bo'lgan hayot evolyutsiyasini tasvirlaydi.

Nitsa: Terra Amata muzeyi. Yoshi 400 ming yilgacha faraz qilinadigan mahalliy qazilma qoldiqlari.

Parij: Luvr muzeyi. Uning kolleksiyalarida eng qadimgi sivilizatsiyalarga tegishli eksponatlar mavjud.

Parij: Odam muzeyi. Neandertal va kromanonlarning qazilma qoldiqlari va moddiy madaniyatlar buyumlari mavjud.

Perigor. Dordon Perigor muzeyi. Eksponatlar ichida neandertal skeleti va so'nggi paleolit davri bizonlari bo'lgan freskalar saqlanadi.

Germaniya.

Berlin: Berlin Yaqin Sharq davlat muzeyi. Yaqin Sharq qadimiyatlari va ularning ichida Shumer muhrlari mavjud.

Berlin: Tarixgacha bo'lgan davr qadimgi tarix muzeyi.

Gvatemala: Gvatemala shahri arxeologiya muzeyi. Maya madaniyati buyumlari va boshqa eksponatlar.

Vengriya.

Budapesht: Vengriya milliy muzeyi. Paleolit, neolit, jez va temir davrlari aks etgan.

Hindiston.

Kalkutta: Hindiston muzeyi. Tarixgacha bo'lgan davr va yanada kechki davr qadimiyatlari aks etgan.

Indoneziya.

Cheanjar: Gedong Artiya muzeyi. Paleolit, neolit va boshqa tarixgacha bo'lgan davr qurollari.

Eron.

Tehron: Arxeologiya muzeyi. Paleolit davri va boshqa keyingi davrlar qadimiyatlari.

Iroq.

Bag'dod: Iroq muzeyi. Mezolit va neolit davri qurollari hamda tarixgacha bo'lgan davrning ko'p sonli tilla buyumlari.

Isroil.

Xayfa. Tarixgacha bo'lgan davr va tabiiy tarix muzeyi.

Quddus: Tarixgacha bo'lgan davr muzeyi. Isroildagi tarixgacha bo'lgan manzilgohlarning buyumlari.

Italiya.

Milan: Arxeologiya muzeyi. Neolit va tarixgacha bo'lgan eksponatlar.

Rim: Paleontologiya Italiya instituti kolleksiyasi.

Rim: Universitetining antropologiya muzeyi. Skeletlar hamda neandertallarning suyaklari.

Yaponiya.

Tokio: Tokio milliy muzeyi. Tarixgacha bo'lgan davr yapon topilmalari mavjud.

Iordaniya.

Ummon: Iordaniya arxeologiya muzeyi. Ekspozitsiyalar so'nggi paleolitdan o'rta asrlargacha bo'lgan barcha davrlarni qamrab oladi.

Keniya.

Nayrobi: Keniya milliy muzeyi. Ba'zi bir muhim qazilma topilmalar. Jumladan, Proconsul avstralopiteklar, Homo habilis va Homo erectus.

Meksika.

Mexiko: Yukatan arxeologiya muzeyi. Meksikaning ispan istilosigacha bo'lgan Meksika madaniyatlari ko'rsatilgan.

Mexiko: Milliy arxeologiya muzeyi. Eksponatlarda tarixgacha bo'lgan Meksika tarixi aks ettirilgan.

Niderlandiya.

Amsterdam: Amsterdam universiteti arxeologiya muzeyi. Yaqin Sharq va Misrdan vazalar, jez va boshqa topilmalar eksponatlari.

Pokiston.

Karachi milliy muzeyi. Son daryosi vodiysidan paleolit davri qurollari. Hind daryosi vodiysi sivilizatsiyasi yodgorliklari.

Panama.

Panama shahri: Panama odami muzeyi. Eksponatlar arxeologiya va etnografiyaga bag'ishlangan.

Peru.

Lima: San'at muzeyi. Kolumbgacha madaniyat aks etgan.

Polsha.

Varshava: Milliy arxeologiya muzeyi. Polshaning tarixgacha bo'lgan va keyingi davrlari arxeologiyasi aks etgan.

Janubiy Afrika (JAR)

Pretoriya: Transvaal muzeyi. Ekspонатlar ichida australopitekus, afrikanus va robustus turlari qoldiqlari bor.

Ispaniya.

Madrid: Milliy arxeologiya muzeyi. Ambronadan tarixgacha bo'lgan topilmalar.

Santelyana-Del-mar, Santander. Altamir g'ori so'nggi paleolitning ajoyib g'or tasvirlari.

Shvetsiya.

Stokgolm: Tarix muzeyi. Shvetsiyadan topilgan tarixgacha bo'lgan ekspонатlar.

Shveysariya.

Bern: Bern tarix muzeyi. Asosan paleolit davridan boshlab tarixgacha bo'lgan buyumlar.

Suriya.

Damashq: Damashq milliy muzeyi. Mamlakatning eng qadimgi sivilizatsiyalari aks ettirilgan.

Tanzaniya.

Dor-us-Salom: Tanzaniya milliy muzeyi. Ekspонатlar ichida avstralopitekus boysning birinchi topilgan bosh chanoqlari.

Turkiya.

Anqara: Anatoliya sivilizatsiya muzeyi. Paleolit, neolit, xalkolit (mis asri), jez asrlari va keyingi davrlar ekspонатlari aks etgan.

Istambul: Istanbul arxeologiya muzeyi. Ilk sivilizatsiyalar: Shumer, Akkad, Xett, Osuriya, Misr madaniyatlari va boshqa buyumlar aks etgan.

Buyuk Britaniya.

Eyvber, Uiltshir: Eyvber shahri muzeyi. Mahalliy so'nggi paleolit topilmalar. Eyvber tarixgacha bo'lgan yerto'la inshootlari bilan qoplangan.

Birmingem: Shahar muzeyi. Qadimgi tarixga doir butun dunyodan to'plangan topilmalar.

Kembrij: Antropologiya va arxeologiya muzeyi. Tosh asridan boshlab butun dunyodan to'plangan eksponatlar.

Kardiff: Uels milliy muzeyi. Arxeologiya kolleksiyalari mavjud.

London: Insoniyat muzeyi. Asosan Shimoliy va Janubiy Amerikaning arxeologik topilmalari mavjud bo'lgan etnografiya muzeyi.

Manchester: Manchestyer muzeyi. Arxeologik eksponatlar ichida qadimgi Misrdan ko'pgina buyumlar mavjud.

Oksford: Nafis san'at va arxeologik Ashmol muzeyi. Buyuk Britaniyaning qadimgi muzeyi.

AQSh.

Ostin, Texas: Texas memorial muzeyi. Ekspozitsiyalar odam evolyutsiyasi va Amerika hindulari madaniyatini aks ettiradi.

Berkli, Kaliforniya: Robert T.Loui nomli muzey. Turli qit'alardan antropologik va arxeologik eksponatlar.

Chikago, Illinoys: Tabiatshunoslik va dala muzeyi. Arxeologik va antropologik eksponatlar.

Sinsinatti, Ogay Sinsinatti shahri tabiatshunoslik muzeyi. Arxeologik buyumlar ichida Amerika hindulari madaniyati yodgorliklari mavjud.

Rossiya.

Leningrad: Rossiya Fanlar akademiyasi arxeologik institutining Leningrad bo'limi. Ko'pgina arxeologik eksponatlar ichida zubr yelka suyagiga kirib qolgan o'q uchi bor.

Moskva: D.I Anuchin nomidagi antropologik muzeyi. Tarixigacha bo'lgan davr arxeologiya va antropologiyasiga bag'ishlangan.

O'zbekiston.

Toshkent: O'zbekiston tarix muzeyi. Tarixgacha bo'lgan davr va undan keyingi davrlar eksponatlari aks etgan.

Tayanch iboralar: Nisbiy vaqt hisobi, biostratigrafik usul, paleomagnet usul, dendroxronologiya, absolyut xronometriya, dendroxronologiya, varv tahlili, radiouglerod metodi, termolyunesent usul, aminokislotali raatsemizatsiya, kaliy-ozonli usul.

Takrorlash uchun savollar

1. Atrof-muhitni bilish uchun kalitlar deganda nimani tushunasiz?
2. Nisbiy vaqt hisobi to'g'risida tushuncha bering.
3. Absolyut xronometriya nima?
4. Qazilma qoldiqlarni o'rganish qanday amalga oshiriladi?
5. Eng mashhur antropologiya muzeylarining bir nechtasi va ularda saqlanayotgan eksponantlar to'g'risida ma'lumot bering.

Mustaqil ish mavzulari

1. Qazilma qoldiqlarni o'rganish.
2. Qadimgi odamlar qoldiqlarini izlash muammolari.
3. Qadimgi topilmalarning eng noyob namunalari.
4. Arxeologik qazilma qoldiqlarni o'rganishning ilmiy metodlari.

Glossariy

A

Antropologiya – oʻtmishdagi va hozirgi zamondagi odamlarning morfologik va fiziologik oʻziga xos tomonlarini oʻrganadi. Shu bilan birga uning ichiga odamlarning maymunsimon qazilma qoldiqlarini oʻrganadigan maxsus boʻlim-tarixiy antropologiya mavjud. Insoniyat rivojlangan toʻrtlamchi geologiya – bizning sayyoramizning toʻrtlamchi geologik tarixiy voqealarini qayta tiklaydi.

Arxeozoologiya – eng qadimgi hayvonlar qazilma qoldiqlarini oʻrganadi.

Al Beruniy (buyuk ensiklopedist olim, 973-1048-yillar) – oʻzining “Oʻtmish avlodlardan qolgan yodgorliklar”, “Hindiston” asarlarida bir necha xalqlarning islomgacha boʻlgan hayotini tasvirlaydi. “Hindiston” asarida hindlarning urf-odatları, naql-rivoyatlari haqida boy maʼlumot beradi.

Avstralopitek – janub maymuni.

Afrika avstralopiteki – Afrika janub maymuni.

Arxantrop – tik yuradigan odam.

B

Boys avstralopiteki – tadqiqot ishlarini mablagʻ bilan taʼminlagan ingliz tadbirkori Charls Boys nomiga qoʻyilgan.

Brokenxillik odam – “Rodeziya odami” yoki “Kabvedagi bosh chanogʻi”.

E

Etnologiya – zamonaviy qoloq jamiyatlar madaniyatining barcha tomonlarini oʻrganadi. Ibtidoiylikda tarixiy jarayonni oʻz kuzatishlari va xulosalarida loyihalashtiradi.

Egzogamiya – nikoh turi.

F

Fratriya – yunon tilida birodarlik - bir qabilani tashkil etgan bir necha urugʻlar guruhi.

G

Gominizatsiya – insonning shakllanishi.

Gliptodontlar – ulkan zirxli hayvonlar.

Gerontitsid – keksalarning koʻngilli oʻlimi.

Golosen – muzlikdan keyingi davr.

Gominizatsiya – odamning shakllanishi.

H

Homo habilis – bilagʻon odam.

Homo erectus – tik yuradigan odam.

I

Ijtimoiy potestar - lotin tilida potestus-hokimiyat, etnologiyada davlatgacha boʻlgan jamiyatda hokimiyatni tashkillashtirish.

Infantitsid – lotin tilida infans-bola va caedes-oʻldirish.

J

Jamoa arafasi – ibtidoiy odam podasi.

K

Ksenofont (yunon tarixchisi, er. avv. V asr oxiri IV asrning birinchi yarmi) – qadimgi Kichik Osiyo xalqlari toʻgʻrisida maʼlumot beradi.

Kliver - terini yogʻdan tozalash uchun ishlatiladigan tosh qirgʻich.

Krosskuzen – ingliz tilida cross- kesishadigan va cousin-akasini oʻgʻli, akasini qizi yoki kesishgan kuzen nikohi onasining ukasini qizi yoki otasining singlisini qizi bilan nikoh.

L

Levirat – lotin tilida levr – qayniuka, erning ukasi

M

**Mahmud Koshg`ariy** (O`rta Osiyolik olim, XI asr) – turkiy qabilalar to`g`risida ma`lumot beradi.

Mais – shirin kartoshka

Merganets – odam badanini bo'yashga ishlatilgan bo'lishi mumkin.

Mongoloid – yuzi keng, yassiroq, to'la gavdali eskimos.

N

Neolit – yangi tosh davri.

Neoteniya – katta yoshli turlarda alohida o'ziga xususiyatlarini saqlanib qolishi.

O

Orinyak bosqichi – XX asr arafasida fransuz arxeologi Anri Breyl yuqori paleolitning boshlarini shunday deb belgiladi.

P

Paleografiya – to'rtlamchi geologiya ma'lumotlari, fizik geografiyaning natijalarini qayta rekonstruksiya qilib, to'rtlamchi paloelandshaftni qayta tiklash uchun geografik muhit dinamikasini qayta tahlil qiladi.

Poliedir – ko'p qirrali.

Poliginiya – yunon tilida poly- ko`p va gyny- xotin.

Potestar – lotin tilida hokimiyat.

Poliandriya – yunon tilida poly – ko`p va andros-er.

Parantropus – odamga yaqin tur.

Pleistosen – muzlikdan oldingi davr.

Q

Qudratli avstralopitek – bir vaqtda parantropus (“odamga yaqin”).

S

Sandon – toshdan yasalgan ish taxtalari.

Sibling – qarindosh aka-singillar.

So'nggi muzlash – vyurm davri deb belgilanadi.

Strabon (yunon tarixchisi er.avv. I asri) – qadimgi Kavkaz va Janubiy Yevropa xalqlari to`g`risida ma`lumot bergan.

Sororat – lotin tilida soror-opa-singil.

Segmentar tashkilot – lotin tilida segmentum-bo`lak.

Soqov – unsiz, imo-ishora.

T

Tit Lukretsiy Kar (rimlik faylasuf, er.avv I asr) – “Narsalarning tabiati to`g`risida” poemasida insoniyat jamiyati, tabiat dunyosining shakllanishini falsafiy tasvirleydi.

Ilk bor fanda insoniyat tarixini uch bosqichga bo`ladi.

Yu.

Yu. Sezar (rimlik siyosiy arbob, er. avv. I asr), **Tatsit** (er.avv. I asr- eramizning I asri) qadimgi german qabilalari to`g`risida ajoyib ma`lumotlarni qoldirgan.

Ibtidoiy jamoa tarixi bo`yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo`q. Toshkent, 1998 yil.
2. Sagdullayev A.S. Kabirov A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. Toshkent 1995 yil.
3. Sagdullayev A.S. O`zbekiston tarixi. Toshkent 1998 yil.
4. Алексеев В.П. В поисках предков. Антропология и история. М., 1972. 200 с.
5. Алексеев В. Становление человечества. М., 1984. 180с.
6. Григорьев Г.П. Начало верхнего палеолита и происхождение Homo Sapiens. Л., 1977. 212 с.
7. Нефёдов С. А. История древнего мира. М., 2006. 388 с.
8. История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины. М., 2007. 574 с.
9. История первобытного общества. Эпоха классовообразования. М., 1988. 566 с.
10. Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. Л., 1976. 297 с.
11. Мартынов А.И. Археология. М., 1996. 416 с.
12. Палеолит СССР / Археология СССР. М., 1984. 384 с.
13. Первобытное общества. М., 1975. 288 с.
14. Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. Л., 1968. 362 с.

15. Семенов С.А. Происхождение земледелия. Л., 1974. 318 с.
16. Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи. М., 1974. 312 с.
17. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. М., 1989. 576 с.
18. Этнография, как источник реконструкции истории первобытного общества. М., 1979. 168 с.
19. История первобытного общества. Общие вопросы. Проблемы Антропосоциогенеза. М., 1983. 432 с.
20. Малая история искусств. Первобытное и традиционное искусство. М., 1973. 450 с.
21. Придо Т. Возникновение человека. Кроманьонский человек. М., 1979. 160 с.
22. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. М., 1988. 160 с.
23. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства. М., 1985. 300 с.
24. Токарев С.А. Ранние формы религии. М., 1990. 624 с.
25. Алексеев В.П., Першиц А.И. История первобытного общества. М. 2004 г.
26. Дьяконов И.М., Возникновение скотоводства и ремесла. Общие черты первого периода истории древнего мира. под ред. И.М. Дьяконова, Лекция 1.
27. Лаванов Й.М., От первобытности к цивилизации (критика марксистской схемы). М., 1998.
28. Шнирельман В.А. Происхождение производящего хозяйства. М., 1989.
29. Токарев С.А. Ранние формы религии. М., 1990. 624 с.
30. Шнирельман В.А. Возникновение производящего хозяйства. М., 1989. 448 с.
31. Ранов В.А. Древнейшие страницы истории человечества. М., 1988. 160 с.
32. Крахмал К.А. O'zbekistonning ilk antropogen tarixini o'rganish uchun yangi ma'lumotlar. "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnali. 2006 yil 5-6 son. 76-80 betlar.
33. Mirsoatov T.M. O'rta Osiyo neolit davridagi madaniy xo'jaliklar haqida. "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnali. 1987 yil 10 son. 38-42 betlar.
34. Крахмал К.А. «К изучению истории раннего антропогена в долине реки Ангрен» "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnali. 2006 yil. 5-6 son.
35. Аширов А.А. «Авеста» некоторые аспекты древних земледельческих традиций. "O'zbekistonda ijtimoiy fanlar" jurnali. 2005 yil 1-2 son. 112-117 betlar.

Mundarija

Ibtidoiy jamoa tarixiga kirish

Kirish.....4

1. Ibtidoiy jamoa tarixi predmeti va uni o`rganish manbalari.....4

2. Ibtidoiy jamoa tarixi tarixshunosligi.....23

I.Bob.

Inson evolyutsiyasi.....30

1. “Odam maymunlar” va ilk odamlar.....30

2. Tik yuradigan odam.....43

3. Inson evolyutsiyasi va yo`nalishi. 56

4. Zamonaviy odam yerni o`zlashtiradi.....75

5. Mezolit.....88

6. Ilk ibtidoiy jamoa davrida ijtimoiy – iqtisodiy munosabatlar.....109

7. Ibtidoiy jamoaning so`nggi davri.....120

II.Bob.

Insoniyat tarixini o`rganish.....132

1. Insoniyat tarixini o`rganish.....132

2. Atrof muhitni bilish uchun kalitlar.....139

Glossariy 155

Ibtidoiy jamoa tarixi bo`yicha tavsiya etiladigan adabiyotlar 159